

On the Traces of Elitism in the History of Tafsīr: An Attempt to Analyse in the Example of al-Ṭabarī

Ayşe Uzun

<https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>

auzun@aybu.edu.tr

<https://ror.org/05ryem72>

Ankara Yildirim Beyazıt University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Ankara, Türkiye

Abstract

Qur'anic commentaries are texts in which subjectivity is manifested in terms of language, content and methodological differences. One of the most important factors determining the subjectivity of the exegete (*mufasssır*) is his biological and intellectual life story. The life story is a wide range of contents that includes the social ties of the exegete such as his family, teachers, and students; the geography where he grew up, his scholarly studies, the places he traveled for this purpose, the political power that ruled in the temporal interval in which he lived, the critical events that took place in the historical process, and the cultural environment that shaped the person; and access to knowledge, livelihood concerns, and status that surround the person. The subject of this article is the relationship between some of the content in the those mentioned above and the texts that are being produced. More specifically, the paper aims to traces the elitism in the history of tafsır and examines the relationship between the status of the exegete in his period and the his text. In order to concretise the issue of status and elite with the data obtained from biographical dictionaries, the example of Abū Ja'far Muhammad b. Jarīr al-Ṭabarī (d. 310/923) was chosen. In the article, which is prepared with a qualitative method by considering the historiography of tafsır from the perspective of social history, theoretical discussions and conceptual framework are predominant, but the practical dimension of the issue is also touched upon. The portrait of Ṭabarī is the first stage of the practical dimension of the article. The second stage is to follow the exegete's explanation and emphasis in interpreting verses with economic content in Ṭabarī's tafsır. We find various information about Tabarī's attitude towards the ruling elite, never accepting a gift that he could not reciprocate, not standing up in the presence of the ruling class, living off the income of ancestral lands instead of working hard to provide his livelihood, and his social networks. When we observe the reflection of these characteristics on the interpretation of the verses, the result leads us to the conclusion that there is a unity between the material provided by the biographical dictionaries and the interpretation of the exegete.

Keywords

Tafsır, Qur'an, Ṭabarī, Status, Ṭabaqāt, Elite

Citation

Uzun, Ayşe. "On the Traces of Elitism in the History of Tafsır: An Attempt to Analyse in the Example of al-Ṭabarī". *Tetkik* 4 (2023), 77-107. <https://doi.org/10.55709/tetkik.4.1312655>

Type	Research Article
Research Areas	Religion; Islamic Studies
Language	Turkish
Received	01 June 2023
Accepted	30 September 2023
Published	10 October 2023
Review	Double-blind
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board) Double anonymized - Two External
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author declares that there is no conflict of interest. I would like to thank Prof. Dr. Ismail Caliskan, Prof. Dr. Mustafa Ozkan and Assistant Prof. Rukiye Aysun İnan, who read the draft version of the article and contributed with their criticisms and comments.
Acknowledgements	Rukiye Aysun İnan, who read the draft version of the article and contributed with their criticisms and comments.
Complaints	tetkik@okuokut.org
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright	© The author retains the copyright and provides the publisher with a license to publish.
License	 CC BY-NC 4.0
Publisher	Oku Okut Press (okuokutpress.okuokut.org) on behalf of Oku Okut Association.
EBSCO HII	Humanities International Index
EBSCO CEEAS	Central & Eastern European Academic Source
CEEOL	Central and Eastern European Online Library
DOAJ	Directory of Open Access Scholarly Resources
CROSSREF	crossref.org/members/prep/34564
Sherpa Romeo	v2.sherpa.ac.uk/id/publication/42579
Open Citations I4OC	i4oc.org/#publishers

Tefsir Tarihinde Elitizmin İzini Sürmek: Taberî Örneğinde Tahlil Denemesi

Ayşe Uzun

<https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>

auzun@aybu.edu.tr

<https://ror.org/05ryemn72>

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Öz

Kur'ân tefsirleri temelde dil, muhteva ve yöntem farklılıkları bakımından özneliğin tezahür ettiği metinlerdir. Müfessirin özneliğini belirleyen en önemli unsurlardan biri, onun biyolojik ve entelektüel hayat hikâyesidir. Hayat hikâyesi; müfessirin ailesi, hocaları, öğrencileri gibi sosyal bağlarını içeren; yetiştiği coğrafya, ilim tahsili, bu amaçla seyahat ettiği mekânlar ve yaşadığı zamansal aralıkta hüküm süren siyasi iktidar, tarihsel süreçte cereyan eden önemli hadiseler ve kültürel ortam gibi kişiyi şekillendiren; bilgiye erişim, maişet kaygısı ve statü gibi kişiyi kuşatan geniş bir parantezdir. Bu makalenin konusu, bahsi geçen parantezdeki içeriğin bir kısmı ile telif edilen metinler arasındaki ilişkidir. Tefsir tarihinde elitizmin izini sürmeyi amaçlayan makale, müfessirin yaşadığı dönemdeki statüsü ile kaleme aldığı metin arasındaki ilişkiyi irdelemektedir. Biyografik sözlüklerden elde edilen verilerle statü ve elit konusunu somutlaştırmak için Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) örneği seçilmiştir. Tefsir tarihçiliğini, sosyal tarih perspektifinden ele alarak ve nitel yöntemle hazırlanan makalede kuramsal tartışmalar ve kavramsal çerçeve bahsi ağırlıkta olmakla birlikte meselenin pratik boyutuna da değinilmektedir. Çizdiğimiz Taberî portresi, makalenin pratik boyutunun ilk aşamasıdır. İkinci aşaması ise Taberî tefsirinde iktisadi içerikli âyetlerin yorumunda müfessirin izahının ve vurgularının izlenmesidir. Taberî'nin yönetici elitlere karşı tutumu, mukabele edemediği hediye asla kabul etmemesi, yönetici kesimin huzurunda ayağa kalkmaması, maişetini temin etmek için ağır işlerde çalışmak yerine atadan kalan toprakların geliriyle geçinmesi ve sosyal ağları gibi çeşitli bilgileri buluruz. Bu özelliklerin âyetlerin yorumuna yansımaları izlediğimizde çıkan netice, bizi biyografik sözlüklerin sunduğu malzeme ile müfessirin yorumu arasında bütünlük olduğu yargısına sevk eder.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Kur'ân, Taberî, Statü, Tabakât, Elit

Atıf Bilgisi

Uzun, Ayşe. "Tefsir Tarihinde Elitizmin İzini Sürmek: Taberî Örneğinde Tahlil Denemesi". *Tetkik 4* (2023), 77-107. <https://doi.org/10.55709/tetkik.4.1312655>

Türü	Araştırma Makalesi
Konu Kategorisi	Din; İslam Araştırmaları
Dili	Türkçe
Geliş	01 Haziran 2023
Kabul	30 Eylül 2023
Yayın	10 Ekim 2023
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Hakemler	Ön inceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tetik@okuokut.org
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Teşekkür	Makalenin ham hâlini okuyarak tenkit ve değerlendirmeleriyle katkı sağlayan Prof. Dr. İsmail Çalışkan, Prof. Dr. Mustafa Özkan ve Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Aysun İnan'a teşekkür ederim.
Finansman	Herhangi bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı	© Yazar telif hakkını elinde tutarak yayıncıya CC BY-NC 4.0 lisansı ile yayım izni vermiştir.
Lisans	 CC BY-NC 4.0
Yayıncı	Okut Okut Yayınları (okuokutpress.okuokut.org) tarafından Oku Okut Derneği için yayımlanır.
EBSCO HII	Humanities International Index
EBSCO CEEAS	Central & Eastern European Academic Source
CEEOL	Central and Eastern European Online Library
DOAJ	Directory of Open Access Scholarly Resources
CROSSREF	crossref.org/members/prep/34564
SHERPA ROMEO	v2.sherpa.ac.uk/id/publication/42579
Open Citations I4OC	i4oc.org/#publishers

Giriş

Kur'ân'ın nüzulünden itibaren onu tefsir etme çabası, tefsir alanında zengin bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Söz konusu literatür, aynı kutsal kitabın âyetlerini anlama, çözümleme ve yorumlama amacıyla uzlaşmakla birlikte dil kullanımı, meselelere yaklaşım ve tefsirde kullandıkları metot bakımından farklılık arz eder. Bu durum tefsirlerin tekdüze, birbirinin tekrarı ve monoton metinler olmadığını gösterir. Aksine, her bir tefsir kitabını diğerinden ayırtıracak özgün bir yön bulmak mümkündür. Tefsir kitaplarının özgünlüğünde en başta Kur'ân'ın i'câzı, müfessirin yaşadığı zaman, mekân, irtibatla bulunduğu kişiler, mensubu olduğu ilmî gelenek, toplumsal aidiyetleri, yararlandığı kaynaklar, zihniyeti, ideolojik duruşu, şahsi tecrübeleri, hâletiruhiyesi, ekonomik statüsü, yöneticilerle ilişkisi, siyasî tutumu, gördüğü-görmediği yahut görmezden geldiği kaynaklar, sosyal ve kültürel çevresi, yaşam koşulları ve ifade gücü gibi pek çok unsurun etkili olduğu söylenebilir. Bu unsurların çoğunu, müfessirin biyografik verisi adı altında toplayabiliriz. Öyleyse tefsiri kalem alan kişinin hayat hikâyesinin, onun telif ettiği metinlere yansıdığı iddia edilebilir. Söz gelimi müfessirin sosyal ve iktisadi durumu, onun âyetlere yaklaşımını belirleyebilecek bir etkidir. Makalenin temel tezi, müfessirlerin ekonomik statülerinin, iktisadi içerikli âyetleri tefsir ederken etkili olduğudur. Mezkûr iddiayı temellendirmek, sosyal tarih incelemesi yapmayı gerektirecektir. Sosyal tarihçilik, tarihsel metinlerin üretimini şekillendiren sosyal ve siyasî gelişmeleri dikkate alır ve metinlerin hem sosyal gerçekliği yansıttığını hem de ürettiğini kabul eder.¹ Bu nedenle, sosyal tarihe ilişkin bilgi derleyebileceğimiz kaynakların bu araştırmanın birincil kaynakları arasında olduğunu vurgulamak gerekir. Sosyal tarihe ilişkin bilgiyi, doğrudan olmasa da satır aralarında zikreden kaynakların başında tabakât, ricâl, ensâb, fütûh kitaplarının² geldiği söylenebilir. Her ne kadar Abdülazîz Dûrî, tarihin siyasî, kültürel, sosyal, dinî ve iktisadî gibi bölümlere ayrılmasını, grift ve birbiriyle etkileşim halindeki olguların ayrılması hasebiyle temelsiz ve tehlikeli bulsa³ da burada ayırmaktan ziyade hâlihazırda müstakil birer alan olarak ayrılmış disiplinler arasındaki irtibatları ortaya koyma çabamızdır.

Makalede sırasıyla şu adımlar izlenecektir: Elit, statü, ulemâ, biyografik sözlük ve sosyal tarih üzerinden yazının kavramsal çerçevesi çizilecektir. Ardından biyografik sözlük sayılan tabakât ve teracîm literatüründen beslenerek Taberî portresi ortaya konulacaktır. Bahsi geçen kaynakların Taberî'nin ekonomik statüsüne dair sağladığı verilerle, müfessirin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinden iktisadi bağlamı bulunan temalar üzerinden onun izahının incelemesi yapılacaktır. Bu incelemeden maksat, Taberî'nin ekonomik statüsünün, tefsirde iktisatla ilgili âyetlere yaklaşımını etkileyip etkilemediğini tespit etmeye çalışmaktır. Ancak burada şu uyarıyı hatırla tutarak bu araştırmayı yaptığımızı söylemekte fayda var: Müfessirlerin âyetleri tefsir ederken yaklaşımlarının gerekçesini

¹ Konrad Hirschler, *Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors* (London: Routledge, 2006), 3.

² Feyza Betül Köse, "Sosyal Tarih Yazıcılığında Sorunlar ve Çözüm Önerileri -İlk Dönem İslâm Toplumu Özelinde-", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 29/1 (2018), 14.

³ Abdülazîz Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul, Endülüis Yayınları,1991), 27.

onların hayat hikâyesine bağlamak suretiyle, pek çok sebebe muhtemel bir izahı tek bir sebebe indirgeme tehlikesi vardır. Müfessirin ekonomik içerikli meselelere yaklaşımında tek belirleyicinin kendi hayat koşulları olduğunu iddia etmek, makul bir tutum değildir. Şüphesiz müfessirin yorumunu etkileyen pek çok değişkenden bahsedilebilir. Bunun yanı sıra tarihsel dünya dağınık ve kusurlu bir şekilde belgelenmişken, bizim kurduğumuz teori (Taberî'nin ekonomik statüsünün onun tefsirde iktisadi meseleleri tefsir ederken etkili olduğu) söz konusu tarihsel dünyayı mükemmel bir şekilde tasarlayabilir. Bu yüzden “tarihsel dünyaya gösterilen fazla akademik ilginin körleştirici; teoriye aşırı düşkünlüğün ise sağırlaştırıcı olduğu”⁴ uyarısı önemlidir. Öte yandan bu makale kapsamında ileri sürdüğümüz iddia, bir tür tefsir tarihyazımına giriş sayılabilir. Tarihyazımının, olguları ve “hakikati” yeniden üretme iddiasını sürdürmesi bakımından kurgudan ayrıldığı iddiası⁵ göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla yapmaya çalıştığımız şey, biyografi kitapları başta olmak üzere tarihî vesikalara dayanarak tefsir metnindeki öznelliğin⁶ -en azından- bir boyutuna dair açıklama getirebilmektir. Ferdan Ergut'un vurguladığı üzere, “tarihçilik belgeyi bulmak değil, bulunan belgenin izini sürerek kaybolmuş o bağlamı tekrar kurabilmektir.”⁷

Derlediğimiz biyografik verilerle müfessirin iktisadi koşullarını tespit etmek nispeten bu araştırmanın en kolay kısmıdır. Buna mukabil söz konusu veriyi tefsirlerle karşılaştırmaya gitmek ise meşakkatlidir ve yanılma payı çoktur. Çünkü bu durumda, tefsir kaynaklarının, telif edildikleri dönemin iktisadi yapısına atıf yapıp yapmadıkları yahut müfessirlerin iktisat düşüncesine dair teorilerini tefsirlerine yansıtıp yansıtmadıkları sorusu gündeme gelecektir. Tam da burada, tefsir kitaplarının iktisadi düşünce tarihine kaynaklık etmesinin imkânı tartışmaya açılabilir. İktisadî Düşünce Tarihi'nin İslâmî kaynaklarını inceleyen Sabri Orman'a göre bu türden kaynaklar, “iktisadî düşünceye ilişkin açık ifadeler içeren İslâmî metinler seti olarak tanımlanabilir.”⁸ Sabri Orman iktisadi düşünce tarihinin potansiyel kaynaklarını ele alırken Kitâbü'l-Emvâl ve Kitâbü'l-Harâc kitaplarının yanı sıra tefsir literatürüne de atıf yapar.⁹ Tefsir kitaplarına yönelik bu atıftan söz konusu literatürün, iktisat teorilerini ele almak üzere telif edildiği yönünde bir yorum çıkmaz. Orman'ın dikkat çektiği üzere, bizatihi Kur'ân iktisadî bir metin değildir. Bununla birlikte kendisini müttakiler için hidayet kaynağı olarak sunan Kur'ân'ın, hidayet ettiği konular kapsamına iktisatla irtibatlı hususların da dâhil olduğu malumdur. Bu meyanda “ribâ'nın yasaklanması, zekat'ın emredilmesi, mülkiyet, servetin ve zenginliğin dağılımı, miras ve tereke, bazı iktisadî

⁴ Hannah-Lena Hagemann vd., “Studying Elites in Early Islamic History: Concepts and Terminology”, *Transregional and Regional Elites -Connecting the Early Islamic Empire*, ed. Hannah-Lena Hagemann vd. (Berlin: Walter de Gruyter, 2020), 40.

⁵ Boaz Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography Deconstructing Ṭabari's History* (Leiden: Brill, 2004), xxi.

⁶ Tefsir ve öznellik meselesini inceleyen çalışma için bk. Mevlüt Erten, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011).

⁷ Ferdan Ergut, *Tarihin Hakikatleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 131. Michael Stanford'dan naklen: Michael Stanford, *Tarihin İncelemesi İçin Bir Kılavuz*, çev. Can Cemgil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 163.

⁸ Sabri Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 11.

⁹ Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, 17.

işlem türleri, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, tüketim kalıpları, harcama ve kesp gibi geniş bir iktisadî meseleler yelpazesi”¹⁰ dikkate değerdir. Tarih, diğer bilim dallarıyla birlikte, İslam’ın ilk yüzyıllarındaki dini, siyasi ve sosyal mayalanmalardan etkilendiye¹¹ tefsir ilmini bu etkiden hariç tutmanın pek makul olmadığı ortadadır. Bir başka deyişle, tefsir kitapları da telif edildiği çağın ruhunu yansıtan verileri kayıt altına almış olmalıdır. Bunları açığa çıkarmak, tefsir metinlerinin sosyal dünyasını tanımlamak anlamına gelir. Boaz Shoashan “Belirli bir metnin sosyal dünyası nasıl tanımlanır?” sorusuna cevap ararken söz konusu metne ait bağlamı yeniden inşa etmenin zorluğuna işaret eder. Bununla birlikte “tarihsel dünya”nın metinselleştirildiğini, metinde içselleştirildiğini de vurgular. Metindeki örüntüler sayesinde *metnin toplumsal mantığını* keşfetmek mümkün olacaktır.¹² Tefsir metinleri özelinde söz konusu toplumsal mantığı keşfetmek için öncelikle tartışmanın anahtar kavramları eşliğinde makalenin terminolojik çerçevesini statü, elit, ulema ve biyografik sözlük kelimeleriyle belirlemek gerekir.

1. Kavramsal Çerçeve: Statü, Elit, Ulemâ ve Biyografik Sözlük

Tefsir metinlerinin sosyal dünyasını tanımlama çabasında olan bu yazıda statü, elit, ulemâ ve biyografik sözlük kavramlarının izah edilmesi isabetlidir.

1.1. Statü Kavramı

Statü, kişinin toplumdaki konumunu ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Tarihsel süreçte, toplumun gözünde değerli olan, yüksek statüye sahip gruplar çeşitlilik göstermiştir. Kimi zaman avcılar, savaşçılar, köklü aileler kimi zaman da rahipler, şövalyeler, doğurgan kadınlar toplum nezdinde yüksek itibar payesine erişmiştir.¹³ Toplum nezdinde muteber olmanın yolu farklılık gösterse de *yüksek itibar* sabit kalan bir olgudur. Kişinin toplumsal rütbesine delalet eden bu olgunun izlerini biyografik kaynaklardan takip etmek mümkündür. Örneğin ulemânın toplumdaki konumunu tespit etmek için bu türden kaynaklar elverişlidir. Sıradan insanların hikâyesine temas etmezken âlimin biyografisini mercek altına alan kitaplar, elit kavramına dair bir tartışmaya davet etmektedir.

1.2. Elit Kavramı

Elit kavramının, muğlak olması nedeniyle kişiye kavramın içini keyfi bir şekilde doldurma serbestliği verdiği söylenir.¹⁴ “Elit”in tanımı, neye tekabül ettiği, kapsamına kimin girdiği, müteradif kavramlardan farkı gibi meseleler konuyu kuşatıcı bir şekilde ele almak bakımından önemlidir. Elit üzerine gelişen literatürde, yazarlar kendi tanımlarını geliştirmiştir. Buna göre elitler, “kendi toplumlarında sosyal, siyasi, ekonomik ve dini süreçleri ve karar alma mekanizmalarını etkileyebilecek konumda olan ya da etkileme potansiyeline sahip bireyler ve birey grupları” şeklinde tanımlanmıştır. Elitler siyasi, askeri, adli, dini

¹⁰ Orman, “Başlangıcından Osmanlı’ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, 21.

¹¹ Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography*, 88.

¹² Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography*, 168.

¹³ Alain de Botton, *Statü Endişesi*, çev. Ahu Sila Bayer (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2005), 7.

¹⁴ Jan Dumolyn, “Later Medieval and Early Modern Urban Elites: Social Categories and Social Dynamics”, *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, ed. María Asenjo- González (Turnhout: Brepols Publishers, 2013), 3.

ve/veya ekonomik bir statüye sahip olan ve bu sayede güç, zenginlik ve nüfuz devşiren kişilerdir. Söz konusu statüye erişmelerinin yolu ise liyakat, başarı, etnik köken, soy, zenginlik, askeri hüner, din, eğitim, sosyal sermaye gibi ayrıcalık biçimlerinden geçmektedir.¹⁵ Adı geçen unsurların birbiriyle sıkı dirsek teması olduğunu vurgulayan Hagemann, elit kavramının İslamî araştırmalarda kullanımına yönelik titiz araştırmasının neticesinde şu tespiti yapar: “Index Islamicus’taki kitap ve makale başlıklarında elit teriminin kullanımı incelendiğinde, söz konusu terimin 1960’larda moda olduğu ve 1990’ların sonunda yoğun bir biçimde kullanıldığı anlaşılır.”¹⁶ Hagemann’ın veri tabanından hareketle ulaştığı bu tespitin doğru olduğu söylenebilir. Gerçekten de yakın dönem İslam kültür tarihi araştırmalarında elit konusunun popüler bir çalışma alanı olduğu fark edilmektedir.¹⁷ Jan Dumolyn’a göre elit çalışmalarına yönelik bu ilginin, 1989-1991 yılları arasında sosyalist rejimlerin yıkılmasının ardından toplumda ve akademide yaşanan genel bir sağa kayıştan kaynaklandığı söylenebilir. Artık kitlelerin tarihini yazmak, yerini tarihteki asıl güç olan elitlerin tarihine odaklanmaya bırakmıştır.¹⁸

Kavram kullanımıyla alakalı şu bahse değinmek gerekir: İncelediğimiz dönemde yaşayan insanların gündeminde olmayan kavramlarla onları tanımlamak sorun olur mu? Böylesi bir tutum anakronik kavram kullanımı anlamına gelir mi? Modern kavramlar eşliğinde erken dönem tasavvuru inşa etmek makul müdür? Bu gibi sorulara Ferdan Ergut’un cevabının oldukça tatminkâr olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre kavramı belgelerde görmemek, onu kullanmaktan kaçınmayı gerektirmez. “Tarihçiyi anakronizmden koruyacak tek koşul, kullandığı kavramın tarihsel hakikate uygun olup olmadığını gösterecek özendir.” Ayrıca her çağda aynı kavrama farklı anlamlar verildiği için evrensel bir kavramlar seti olmaması da bundan kaçınmayacağımız anlamına gelir. Üstelik “anakronik kavram kullanmayı kategorik olarak reddeden bir bakış, aslında elindeki sınırlı belgeye dayanarak o dönemde kullanılan bütün bir kavram haritasını çıkardığını ve dolayısıyla anakronik olmayan kavramların hangileri olduğunu şüpheye yer bırakmayacak bir kesinlikte bildiğini varsayar.”¹⁹ Ergut’a göre tarihçinin istifade ettiği kavram sayısı arttıkça belgelere yönelteceği soru

¹⁵ Stefan Heidemann, “Introduction: Transregional and Regional Elites – Connecting the Early Islamic Empire”, *Transregional and Regional Elites – Connecting the Early Islamic Empire*, ed. Hannah-Lena Hagemann vd. (Berlin: Walter de Gruyter, 2020), 13; Hagemann, “Studying Elites”, 30.

¹⁶ *Transregional and Regional Elites*, 13, 28.

¹⁷ Konuyla doğrudan ilgili olmayan şu kitapta bile “elite” kelimesi politic elite, traditional elite, military elite, local elite, vb. şeklinde yirmi kez geçmektedir. bk. Tayeb el-Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography Harun al-Rashid and the Narrative of the Abbasid Caliphate* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Ayrıca Asad Q. Ahmed’in 2006 yılında Princeton Üniversitesi, Department of Near Eastern Studies bölümünde hazırladığı doktora tezinin revizyonlu versiyonu incelendiğinde “elit” kelimesinin İslam tarihinin erken dönemini nitelemek için kullanıldığı görülebilir. Söz konusu çalışma, hicrî 40-218 yılları arasındaki Hicâzlı ve dini elitten olan beş aileyi tahlil etmektedir. bk. Asad Q. Ahmed, *The Religious Elite of the Early Islamic Hijâz: Five Prosopographical Case Studies* (Oxford: Oxford: Unit for Prosopographical Research, Linacre College, University of Oxford, 2011).

¹⁸ Jan Dumolyn, “Later Medieval and Early Modern Urban Elites”, 7.

¹⁹ Ergut, *Tarihin Hakikatleri*, 285-286.

sayısı da artacağı için bu, zenginlik sayılmalıdır.²⁰ Dolayısıyla elit kavramını, erken dönem metinlerinde aramanın beyhude bir çaba şeklinde yorumlanmaması isabetli olabilir.

Hagemann, kendinden önceki çalışmalardan da istifade ederek, Arapça kaynakların halkı ve elit grupları nitelikle için zikrettiği terminolojiyi okura sunar. Buna göre sınıf (çoğ. esnâf), fırka (çoğ. fırak), tâife (çoğ. tavâif) ve tabaka (çoğ. tbâk) kelimeleri kullanılsa da genel itibariyle hâssa (seçkinler) ve ‘âmme (halk) şeklinde iki ana sınıf göze çarpmaktadır.²¹ Hagemann, hâssanın kullanıldığı bağlama göre “elit” veya “üst sınıf”, hükümdarın maiyeti, halife ailesi, liyakatli, zengin ve kültürlü kişi anlamlarına gelebildiğini²² söyler. Hâssa’nın kapsamına girmenin kriterleri; şeref (eşrâf) ya da asalet (asîlân, ehl-i menâkıb, zevîl menâkıb, buyût(ât)), örneklik ya da grubu gururlandıran bir şey (mefâhir, mehâsin), (vücûh, rü’asâ, a’yân, sadr, takaddüm), büyüklük (kibâr, ekâbir, ecillâ, büzürgân) ya da erkeklik/dinçlik (fuḥûl, sarât) için kullanılan²³ vasıflardır. Şam özelinde Ortaçağ’da bilgi ve sosyal pratik üzerine araştırma yapan Michael Chamberlain, sivil elitlerin statüsünü ifade etmek için a’yân kelimesini tercih etse de hâssâ, ekâbir ve eşrâf gibi terimlerin aynı amaçla kullanıldığını dile getirirken şu önemli notu düşer: “Elit statüsü için tek ve hususi bir terimin yokluğu Şam’ın formel mevki ve mertebelerin bulunduğu bir toplum olmadığının delillerinden biridir.”²⁴

Yukarıdaki açıklamalara bağlı olarak şunu söylemek iddialı olmayacaktır: Toplumsal sınıflara delalet eden bu adlandırmalar, Marksist teoriye alan açmaz. Yahut da İslam kültür tarihini Marksist bir perspektiften yorumlamaya sevk etmez. Tam tersine, elit kavramının Marksist sınıf analizine tepki mahiyetinde ortaya çıktığı²⁵ söylenmektedir. Sınıfın açıklanması bağlamında Marksist ekonomist yorumu reddeden Pierre Bourdieu’ya göre sınıfların oluşumu, kapitalizmin tarihsel gelişimine bağlı olmadığı gibi evrensel ve nesnel bir toplumsal sınıf kuramından da bahsedilemez. Ona göre Marksizm, sınıf ilişkilerini ekonomik indirgemeci bir zaviyeden ele almaktadır. Bunun neticesinde ise sınıflar arası ilişkilerdeki simgesel tahakküm görmezden gelinmektedir. Oysa Bourdieu sınıf ilişkilerini değerlendirirken; eğitim, beğeniler, yaşam tarzları ve toplumsal cinsiyet gibi çeşitli kriterleri, tabakalaşmanın unsurları olarak görmektedir.²⁶ Bourdieu’nun bu perspektifi, erken dönem biyografik eserlerdeki verilerle uzlaşır. Bir başka deyişle toplumda statü sahibi kişilerin, söz konusu itibarı borçlu olduğu pek çok unsurdan bahsetmek, biyografi kaynakları incelemelerinde de görülmektedir. Nitekim toplumun elit tabakasına dahil olmak için kişisel yeteneğin tek başına yeterli olmadığının tespiti yapılmıştır. Kişinin ilim tahsili ve aile

²⁰ Ergut, *Tarihin Hakikatleri*, 287.

²¹ Heidemann, “Introduction”, 13.

²² Hagemann, “Studying Elites”, 20.

²³ Hagemann, “Studying Elites”, 20.

²⁴ Michael Chamberlain, *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik Şam 1190-1350*, çev. Büşra Kaya (İstanbul: Klasik Yay, 2014), 21.

²⁵ Antonis Anastasopoulos (ed.), *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*, çev. H. Ebru Aksoy (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 11.

²⁶ Umur Erdoğan, *Ekonomik ve Kültürel Sermaye Bağlamında Sosyal Sınıfların Farklılaşması: Ankara Örneği* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 42.

bağlantılarının, himaye yahut patronaj diye ifade edilebilecek ilişki ağlarına girmesini kolaylaştırdığı bilinmektedir. Her ne kadar medreselerin kurulması ve sistemleşmesi, elitlere dâhil olmak isteyenlere, muhtaç oldukları ilim yolunu açsa da yukarı yönde gerçekleşen sosyal hareketlilikte akrabalık ve aile bağlantıları önemli bir unsurdur.²⁷ Bunun da ötesinde, ilim tahsil eden kişinin, alandaki otorite addedilen hocalarla sıkı ilişkiler geliştirmek suretiyle sosyal bağlantılarıyla ilmek ilmek dokuduğu sosyalleşme sürecinden bahsedilebilir.²⁸ Bu noktada tabakât literatürü, elit âlimin kaydını tutması bakımından incelemeye değer bir referans kaynağıdır.

1.3. Ulema, Tabakât ve Biyografi Kavramları Hakkında

İslam kültür tarihinde, biyografi yazımı tarih ilminin bir parçası görülmüştür. Hatta tarih ve biyografi yazımı aynı madalyonun iki yüzü olarak görülmüştür. Buna göre tarih, kişiler aracılığıyla olayları ele alırken, biyografik kaynaklar da tarihî kişilerin kendileri ve tarih üzerindeki etkilerini incelemektedir.²⁹

Biyografik sözlükleri ifade etmek üzere kütübü't-tabakât yani "sınıflar kitapları" ve kütübü't-terâcîm, yani "biyografi kitapları" terkipleri kullanılmıştır.³⁰ Erken dönem Arap biyografi külliyyatının hicrî 2-4./milâdî 8-10. yüzyıllar arasında üretildiği bilinen birkaç yüz risaleden oluştuğunu söyleyen Raashid S. Goyal, literatüre biyografik târîh ve tabakât şeklinde iki türün hâkim olduğu³¹ vurgusunu yapar. Biyografik sözlükler üzerine çalışan araştırmacılar, söz konusu kaynakların toplumun bir resmini oluşturması bakımından kümülatif değerine işaret ederek biyografik sözlüklerde, sosyal, kültürel ve ekonomik tarih için büyük bir bilgi hazinesinin varlığına³² dikkat çeker. Bu konuyu ele alırken pek çok yazarın iktibasta bulunduğu Roy P. Mottahedeh'in "Ulamaloji asil bir bilimdir -en azından öyle düşünmek zorundayız, çünkü elimizdeki neredeyse tüm İslami sosyal tarih budur"³³ şeklindeki sözünü bu bağlamda zikretmekte fayda var. Hakikaten "geçmişin tarihselliğini ve

²⁷ Manuela Marín, "The 'ulamâ'", *The New Cambridge History of Islam The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, ed. Maribel Fierro (Cambridge University Press, 2011), 694-695.

²⁸ Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 224.

²⁹ Mohammad Ghazvini Nazmabad, "A Study of Historical Biographical Dictionaries with an Emphasis on Motives, Methods and References for Writing Them", *Elixir History* 69 (2014), 23038.

³⁰ Wadad al-Qadi, "Biographical Dictionaries as the Scholars' Alternative History of the Muslim Community", *Organizing Knowledge Encyclopaedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, ed. Gerhard Endress (Leiden: Brill, 2006), 54.

³¹ Academia.edu, "The Gestation of Arabic Biography: Genre and Method in Early Traditionist Writings (pre-publication draft)" (Erişim 25 Nisan 2023).

³² Bernard Lewis, "Sources for the Economic History of the Middle East", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook (London: Routledge, 2014), 91-92.

³³ R. Stephen Humphreys, "A Cultural Elite: The Role and Status of the Ulama' in Islamic Society", *Islamic History: A Framework for Inquiry* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 187; Konrad Hirschler, "Reading certificates (samā'āt) as a prosopographical source: Cultural and social practices of an elite family in Zangid and Ayyubid Damascus", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, ed. Andreas Görke vd. (Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2011), 73; Hagemann, "Studying Elites", 28; Roy P. Mottahedeh, "R. W. Bulliet, The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History [review]", *Journal of the American Oriental Society* 95 (1975), 491-495. "Ulamology is a noble science, at least we have to think so because it is about all the Islamic social history we will ever have"

gerçekliğini yeniden inşa etmek için bilgi alınabilecek kroniklere ve biyografik sözlüklere dayanmak³⁴ gerekir.

Tarihyazımının bir dalı olan biyografik sözlükler, Müslüman toplumun özgün bir üretimi kabul edilir.³⁵ Kapsamlı ve yaygın olmasıyla öne çıkan biyografik sözlüklere atfedilen özgünlük vasfı, abartı değildir. Yunan ve Roma tarih edebiyatlarında, Çin hanedan tarihlerinde ve Süryani martirolojilerinde biyografik bir unsur bulunsa da bunların Arap-İslam/Müslüman tarih yazıcılığındaki düzeye erişmediği araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır. Biyografik sözlüklerin, İslam tarih yazıcılığındaki eşsiz konumunu ve gelişimini izah etmek üzere bazı gerekçeler sıralanmıştır. Bunlar; Hz. Peygamber'in biyografisine duyulan ilgi, sahabenin hayat hikâyesine dair merak, "İslam'da bireyler adına yürütülen mücadele", biyografi yazarlarının maişet kaygısı, geçmişteki örnek insanların hayatını öğrenme arzusu, Müslümanların zihniyeti ve ilimler tarihinin kayda geçmesidir.³⁶

Kur'ân âyetlerinde anlatılan hususların biyografi yazımını şekillendirdiği söylenebilir. Örneğin Ahzâb sûresi 21. âyette Hz. Peygamber üsve-i hasene/güzel örnek şeklinde anlatılır. Bu anlatı, Hz. Peygamber'in biyografisinin yazılması için teşvik unsuru olmuştur. Ardından sahabîlerin ve hadis ravilerinin biyografileri de kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Yöneticilerin ve âlimlerin de bu sürece dâhil edilmesiyle biyografik sözlük yazımının zemini oluşmuştur.³⁷ Sahabîlerin kısa biyografileri, ilk Müslüman toplumun tarihini doğrulamak anlamına gelmesi bakımından da önemlidir.³⁸

Araştırmacılar biyografik sözlük türünün ortaya çıkışının, ekseriyetle hadis temelli olduğunu söyler.³⁹ Bilgiyi ilk kaynağına dayandırma çabası, isnad sistemini gerektirmiştir. Isnad kullanımı ise bilgi zincirindeki ravilerin araştırılmasını beraberinde getirmiştir. Hadis ravilerinin güvenilirliğiyle ilgili olarak cerh ve tadil ilmi geliştirilmiştir.⁴⁰ Bilginin aktarımı için kullanılan isnad sistemiyle kişinin şeceresini tespit için kullanılan sistem arasında benzerlik kurulmuştur. Adeta ilki, bilginin statüsüyle ve değeriyle ilgilenirken soyağacı da kişinin statüsüne yöneliktir. Dolayısıyla nesep ilmine düşkün bir toplumda, bilginin aktarımına gösterilen ihtimamın aynı hassasiyetlerden beslendiği söylenebilir.⁴¹

Biyografik sözlüklerin telifine köken ararken hadis âlimleri ilk etapta akla gelir. Yalnız onların bu işteki öncülüğüne temkinli yaklaşanlar, alandaki en eski iki sözlüğün İbn Sellâm (öl. 232/846) ve Vâkıdî'ye (öl. 207/822) yani tarih ve şiir alanlarındaki otorite iki isme

³⁴ Mohammad Gharaibeh, "Narrative Strategies in Biographical Dictionaries The ad-Durar al-Kâmina of Ibn Hağar al-Asqalâni – A Case Study", *Mamluk Historiography Revisited: Narratological Perspectives (Mamluk Studies)*, ed. Stephan Conermann (Göttingen: V&R Unipress, 2018), 51.

³⁵ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 25; Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33.

³⁶ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 27-28.

³⁷ Nazmabad, "A Study of Historical Biographical Dictionaries", 23038.

³⁸ Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 204-205.

³⁹ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali* çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 45.

⁴⁰ Nazmabad, "A Study of Historical Biographical Dictionaries", 23040; Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında", 36.

⁴¹ Manuela Marín, "The 'ulamâ'", 695.

aidiyetini belirtir.⁴² Bu sözlüklerin teşekkülünü İslamiyet'in geliştinden önceki döneme götürmek isteyenler ise bunun temelinde şecere bilgisi ve meşhur kişilerin başarılarını listelemek⁴³ ve şirsel aktarım zinciri (rivayet)⁴⁴ gibi hususlara atıf yaparlar.

Biyografik sözlüklerin teşekkülüyle alakalı muhtelif görüşler vardır. Bunlardan Wadad al-Qadi'nın yaklaşımı zikretmeye değerdir. Biyografik sözlüklerin yazımında ulemanın, büyük ölçüde siyasi kaygılarla yazılan "vekāyi'nâme"ye karşı toplumsal bir tarihsel alternatif olmasını amaçlayarak üretimde bulunduğunu ileri süren al-Qadi,⁴⁵ bunu delillendirmek üzere mihne dönemini örnek verir. Hicrî üçüncü asırda âlimlerin devletle başının hoş olmamasını tetikleyen bazı olaylar silsilesi ile devlet-ulema ilişkisindeki gerginlik, adeta devletin resmi yayın organı gibi olan vekāyi'nâme'ye muhalif bir türün doğmasını etki etmiştir.⁴⁶ Böylece ulema, devletin tarihyazımına karşı alternatif üretmiştir. al-Qadi'ya göre elimize ulaşan ilk biyografik sözlük olan *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'nın hadis nakledenlere ayrılması ve mihnenin son yıllarında 230/844'te vefat eden İbn Sa'd tarafından derlenmesi manidardır.⁴⁷ Esasında bu yaklaşım, tabakâtların ortaya çıkışını, toplumsal statüsü yüksek kesimin kaydını tutan basit sözlükler olmanın ötesine taşımaktadır. Buna göre biyografik sözlüklerin, resmi tarihyazımına karşı bir reddiye hareketi olarak telif edildiği söylenebilir. Tabakât kitaplarının tarih için ciddi bir birikim oluşu göz önünde bulundurulursa, Karl Lambrecht'ten iktibasla tarihin özünde sosyo-psikolojik bir bilim olduğunu⁴⁸ hatırlatan Peter Burke'yi anlamak kolaylaşır.

Tabakât literatürünün kökenine ilişkin bu ihtimallerin yanı sıra onların yöntemine, muhtevasına ve işlevine de değinmek bütüncül bir tablo sunmak bakımından makul olur. Biyografik sözlük yazarlarının rivayet, analitik ve birleşik/melez (rivayet+analitik) olmak üzere üç yöntem kullandıkları⁴⁹ tespit edilmiştir. Biyografik sözlüklerin sosyal tarih, şehir tarihi ve siyasi tarih alanlarında veri sağlaması mümkündür. Örneğin İran'da ve Arapça konuşulan topraklardaki din değiştirme oranlarının araştırılmasında ve Memlük Kahiresi'ndeki sivil elitlerin incelenmesinde biyografik sözlükler temel müracaat kaynağı olmuştur.⁵⁰ Bu saydıklarımız çok spesifik örnekler olsa da diğer konularla kıyasa imkân hazırlaması hasebiyle fikir verir.

Biyografik sözlük konusuna emek veren Mohammad Gharaibeh'nin şu satırları konuyu kapsamlı bir şekilde yansıtır mahiyettedir:

"Biyografik sözlükler, modern öncesi İslam dünyasının sosyal, kültürel ve entelektüel tarihini incelemek için önemli kaynaklardır. Her ne kadar belgesel kaynaklar (arkeolojik

⁴² al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 29.

⁴³ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 29.

⁴⁴ Khalidi, *Arabic Historical Thought*, 204-205.

⁴⁵ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 25, 31.

⁴⁶ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 30.

⁴⁷ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 33.

⁴⁸ Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 13.

⁴⁹ Nazmabad, "A Study of Historical Biographical Dictionaries", 23037.

⁵⁰ Hirschler, "Reading certificates", 73.

eserler, mimari, vakfiyeler, nümizmatik kanıtlar, el yazmaları ve nakil belgeleri [semâ] dâhil) 1970'lerden bu yana artan bir düzenlilikle kullanılsa da sosyal ve entelektüel tarihçiler için uzun ömürlü dayanak noktaları, diğer anlatı kaynaklarının yanı sıra biyografik sözlükler olmaya devam etmektedir. Biyografik sözlükler, örneğin niceliksel olarak analiz edildiğinde, toplum veya hareketlilikle ilgili daha büyük eğilimler hakkında sonuçlara varılmasına da olanak tanır. Bununla birlikte, biyografik sözlüklerin sağladığı bilgiler sosyal ve entelektüel tarih çalışmaları için ne kadar cazip olsa da derleyicinin elindeki kaynaklardan yapması gereken malzeme seçimi nedeniyle belirli sınırları vardır. Malzemelerin seçilmesi, (yeniden) düzenlenmesi ve değiştirilmesine ilişkin bu süreçler, geçmişe ilişkin anlatısal bir çerçeveleme ile sonuçlanır.”⁵¹

Gharaibeh'nin dikkat çektiği sınırlılık meselesini biraz açmak, biyografik metinleri mümkün mertebe nötr bir düzlemde ele almayı sağlayacaktır. Ulemâ tasavvurunu belirleyen mühim bir kaynak olması bakımından biyografik sözlükleri artısı ve eksisi ile incelemek gerekir. Olumsuz eleştirilere örnek kabilinden, biyografik sözlükler derlenirken tenkit ve tahlil sürecinin pek işlemediği, neredeyse birbirinin tekrarı olan kayıtlardan oluştuğu⁵² yönündeki yargı anılabılır. İslam dünyasının batısında yazılan tabakât türü çalışmalarda büyük ölçüde nakilciliğin ve rivayetçiliğin ağır bastığı⁵³ söylemi de bu bağlamda zikredilebilir.

Buna ilaveten biyografik sözlüklerin, ulemanın hayat hikâyesini ele alırken, hocalarını takdim etse de eğitim sürecinin nerede gerçekleştiğine dair kesin bilgi vermediği⁵⁴ iddia edilmiştir. Bu iddianın yanı sıra biyografik sözlüklerin muhtevasına dair tenkitler de mevcuttur. Örneğin bireylerin rollerini aşırı vurguladığı için yapısal unsurların önemini ihmal etmesi⁵⁵ bu eleştirilerden biridir. Benzer şekilde Edhem Eldem teracîm geleneğini, hayat hikâyelerinden çok kariyer silsilelerine odaklanmış⁵⁶ görür. Tabakât kitaplarındaki basmakalıp övgü içerikli tabirlerin tekrarının, sosyal mücadelenin tezahüründen ziyade doğrudan bu mücadelenin amacı olduğu yönündeki tespit⁵⁷ de bunu destekler.

Biyografik sözlüklerin içereceği yahut hariçte bırakacağı konuların standardı yoktur. Sözlük yazarının merakını celbeden konular doğrultusunda metin inşasına giriştiği söylenebilir. Bu, aynı zamanda müellifin ilgi alanına girmeyen konularla biyografik sözlüklerde karşılaşılacağı anlamına gelir. Bu noktada John A. Nawas'ın araştırması, meseleyi

⁵¹ Mohammad Gharaibeh, “Social and Intellectual Rivalries and Their Narrative Representations in Biographical Dictionaries: The Representation of Ibn al-Şalâh—A Case Study”, *New Readings in Arabic Historiography from Late Medieval Egypt and Syria: Proceedings of the Themed Day of the Fifth Conference of the School Of Mamluk Studies*, ed. Jo Van Steenberg vd. (Leiden: Brill, 2021), 253.

⁵² Nazmabad, “A Study of Historical Biographical Dictionaries”, 23040.

⁵³ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 13.

⁵⁴ Andreas Görke, “Teaching in 5 th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abū l-Fawāris Tīrād b. Muḥammad al-Zaynabī and their audience”, *Manuscript Notes as Documentary Sources*, ed. Andreas Görke vd. (Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2011), 103; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 35.

⁵⁵ Ergut, *Tarihin Hakikatleri*, 52.

⁵⁶ Edhem Eldem, *Mitler, Gerçekler ve Yöntem Osmanlı Tarihinde Aklına Takılanlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay, 2018), 85.

⁵⁷ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 199.

somut bir şekilde örneklendirmesi bakımından zikre değerlidir. Tabakât literatüründeki mevali ulema üzerine araştırma yapan ve araştırmasının zamansal çerçevesini hicrî 240 yılından önce yaşayanlarla kayıtlayan Nawas, biyografik sözlüklerin derleyicilerinin, ulemanın veya ailelerinin İslam öncesi dinleriyle ilgilenmediğini iddia eder. Bu iddiayı temellendirmek amacıyla küçük bir örneklem grubunu ele alan yazar, 157 kişiden oluşan mevali ulema grubunun sadece altısının yani yüzde % 4'lük kesiminin İslam öncesi dinlerine dair bilgi verildiğini söyler.⁵⁸ Nawas'ın bu tespiti biyografik sözlüklerin muhtevasının, onu kaleme alan kişinin buyruğunda olduğunu hatırlatır. Fakat bu muhtevayı şekillendiren yegâne faktör elbette müellif değildir. Müellifin zihin dünyası ve ilgi alanları kadar dönemin statü kültürü de şekillendiricidir. Dolayısıyla biyografik kaynaklarda ele alınan kişilerin İslam öncesi dinine yönelik atıfların azlığı, dönemin statü göstergelerini göz önünde bulundurularak tahlil edilebilir. Bahsedilen örnek, erken döneme aittir. Süreç içerisinde statü göstergelerinin değişimine bağlı olarak biyografik sözlüklerdeki anlatılar da farklılaşmıştır. Nitekim erken dönemde bir bireyin sosyal statüsünün büyük ölçüde etnik kimliğinden ayrılmadığı ancak ikinci/sekizinci yüzyılın sonları ile üçüncü/dokuzuncu yüzyıllarda sosyal ve etnik eşitlik anlayışları farklılaşmaya başladığı⁵⁹ şeklindeki değerlendirme bunu teyit etmektedir.

Biyografik sözlüklerin kapsamına dair değerlendirmelerden sonra şu soruyu sormak uygun olur: Biyografik sözlüklerin kapsamına girenler ve hariçte bırakılanlar kimlerdir? al-Qadi bu soruya cevap sadedinde şöyle der: “Genel olarak biyografik sözlüklerin kolayca gözlemlenebilen özelliklerinden biri, dinî ve seküler, Arap ve Arap olmayan, Müslüman ve gayrimüslim, Ortodoks ve mezhepçi, hür ve köle, zengin ve fakir, dindar ve dinsiz, yaşlı ve genç, erkek ve kadın, sağlıklı ve fiziksel kusurları olan ve çok daha fazlasını içeren geniş ve çeşitli âlim gruplarını saflarına dâhil etmek için ağı gerçekten çok geniş tutmalarıdır.”⁶⁰ Öte yandan, toplumun üretici sınıflarının yani -çiftçiler, tüccarlar ve zanaatkârların- sözlüklere hiç girmemiş olmasını çarpıcı⁶¹ bulan araştırmacılar da vardır. Nihayetinde kaynaklar; halifeler, vezirler, saray mensupları, şairler, edebiyatçılar ve âlimlerle doluyken toplumun diğer kesimleri adeta silik ve belirsiz bir manzara arz eder. Kaynaklarda tüccarlar, köylüler vasfısız işçiler bulunmadığı gibi köleler, kadınlar ve çocuklar da neredeyse hiç yer almaz. Bu durum, farklı sosyal gruplar hakkındaki bilgilerimizin dengesini değiştirecek kıvamdadır.⁶² Zira toplumsal kesimlere ayna tutmayan ama belirli örnekler üzerinden toplum manzarası

⁵⁸ John A. Nawas, “A Profile of the Mawālī ‘Ulamā”, *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam*, ed. Monique Bernardts vd. (Leiden: Brill, 2005), 457. Yazarın hicrî 240/854-5 yılından önce yaşamış olan tüm mevali ulema grubu seçerken bu tarihi esas almasının sebebi dikkate değerdir. John A. Nawas'ın araştırmalarına göre biyografik sözlük derleyicileri bu dönemden sonra alimin mevali mi Arap mı olduğu konusuna neredeyse hiç değinmemiştir. bk. Nawas, “A Profile of the Mawālī ‘Ulamā”, 476.

⁵⁹ Louise Marlow, *Hierarchy and Egalitarianism in Islamic Thought*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 175.

⁶⁰ al-Qadi, “Biographical Dictionaries”, 43.

⁶¹ Humphreys, “A Cultural Elite”, 188-189.

⁶² Jens Scheiner-Isabel Toral, “Baghdād’s Topography and Social Composition a Historical Sketch”, *Baghdād: From Its Beginnings to the 14th Century*, ed. Jens Scheiner vd. (Leiden: Brill, 2022), 24, 26.

sunan söz konusu kaynakların naklettiği verinin sıhhatine dair güvensizlik doğabilir. Konrad Hirschler, biyografik sözlüklerin sunduğu malzemenin, güvenilirliğini soruştururken, sözlük yazarlarının çizdiği vizyonun ötesine geçmeyi sağlayacak bazı enstrümanlara işaret eder. Ona göre el yazması notlar, sema kayıtları bu türden araçlardır. Bu araçlar sayesinde, biyografik sözlüklerin radarına girmeyen yani seçkin ve eşraf taifesinde bulunmayan toplumsal kesimlerin de izi sürülebilir.⁶³

Mohammad Gharaibeh, biyografik sözlüklerde yer alan bilgiler ile yazarların siyasi ve entelektüel gündemleri arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koyduğu makalesinde, biyografik sözlükleri, kişiler hakkında tarafsız bilgi nakleden eserler olarak tanımlamaz. Aksine, sözlük yazarlarının niyetlerinin ve gizli gündemlerinin aksettiği taraflı metinler şeklinde değerlendirir.⁶⁴ Esasında Mohammad Gharaibeh kendisinden önce 1960'lı yılların başından itibaren Makdisi, Little, Cooperson ve Mujadedi'nin biyografik sözlüklerdeki bilgilerin yazarın gizli gündeminden etkilendiği yönündeki tespitlerini zikreder.⁶⁵ “Daha önce esas olarak bir bilgi kaynağı şeklinde algılanan biyografik sözlük, artık yazarın -gizli ya da pek de gizli olmayan- gündemini gerçekleştirme aracı ve entelektüel yönelimini yansıtan bir yansıtma ekranı biçiminde görülüyor.”⁶⁶ Dikkat edilirse, biyografik sözlük, geçmişin bilgi havuzundan seçtiği malzemeleri kendi kurgusu doğrultusunda şekillendiren bir araç olarak tasvir edilmektedir. Bu da bizi biyografik sözlüklerin tarih bilgisiyle dolu edebî formlar olduğu yargısına sevk edebilir. Nitekim literatürde söz konusu kaynakların yapısı da tartışmaya açılmıştır.

Arapça tarih yazımında özellikle biyografik metinlerin yapısında edebîleşme olduğu iddia edilmiştir. Söz konusu edebîleşme göstergeleri olarak şiirin metne dahil oluşu, kişilerin ilmî ve siyasi kariyerlerinin anekdotlarla ve harikulade hikayelerle zenginleştirilmesi anlatılır. Metnin içyapısında edebîleştirme lehine gözlenen bu değişiklik, öte yandan metnin tarihsizleştirilmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Hatta estetik ve edebî değerlerin metin yazımında öncelenmesi, bu değerler uğruna tarihsel yöntemden vazgeçmek şeklinde telakki edilmiştir. Bunun ilk örneklerinin, 13. yüzyılın sonları ve 14. yüzyılın başlarındaki tarih metinlerinde ortaya çıktığı söylenir.⁶⁷ Söz konusu metinlerin biçimsel istikrarı ile yapısal (dışsal istikrarı ile içsel dönüşümleri arasındaki) değişimini ifade etmek üzere “yazınsallaşma” (Literarisierung) tezi formüle edilmiştir. Bu meyanda Hartmut Fähndrich'in, İbn Halikân'ın (1211-82) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ına yönelik incelemesinde bu eserin, biyografik sözlük türünün belirli bir edebîleşmesini temsil ettiği ileri sürülmüştür.⁶⁸

⁶³ Hirschler, “Reading certificates”, 73.

⁶⁴ Gharaibeh, “Social and Intellectual Rivalries”, 253-255.

⁶⁵ Gharaibeh, “Social and Intellectual Rivalries”, 253-254.

⁶⁶ Gharaibeh, “Narrative Strategies”, 53.

⁶⁷ Jo Van Steenbergen, “Introduction: History Writing, Adab, and Intertextuality in Late Medieval Egypt and Syria: Old and New Readings”, *New Readings in Arabic Historiography from Late Medieval Egypt and Syria: Proceedings of the Themed Day of the Fifth Conference of the School of Mamluk Studies*, ed. Jo Van Steenbergen vd. (Leiden: Brill, 2021), 10-11.

⁶⁸ Steenbergen, “Introduction”, 11.

Biyografik sözlüklere dair -nispeten- kapsamlı bu bahisten sonra asıl odak noktamız iyice belirginleşir: Biyografik sözlüklerde birer madde olarak ele alınan ulema kimdir? Ulema sınıfından biri olan Taberî'nin biyografisi, döneminin iktisadi koşulları hakkında bilgi verir mi? Bu soruların bir sonraki aşamasında bizi şu soru bekler: Taberî'nin ekonomik şartlarının yansımaları tefsirde görmek mümkün müdür? İlk soruyu al-Qadi'nın dilinden cevaplandırarak olursak; "Ulema ne sosyo-ekonomik bir sınıf, ne açıkça tanımlanmış bir statü grubu ne kalıtsal bir kast ne yasal bir mülk ne de bir meslektir."⁶⁹ Dolayısıyla değerlendirme (via negativa) mantığı üzerinden bir tanım getirmek daha kolaydır. "Metinlerimizde yarı okur-yazar köy imamları ve bilgili kadılar, toplumda etkili şahsiyetler, kralların özel danışmanları, ruhani yöneticiler ve alaycı politikacılar olarak karşımıza çıkarlar. Bazıları varlıklı ve nüfuzlu ailelerin soyundan gelirken, diğerleri uzak köylerden gelen yoksul göçmenlerdir. Bazıları toprak sahibi, bazıları maaşlı alim ya da bürokrat, bazıları da tüccar ya da mütevazı zanaatkarlardır."⁷⁰ Öyleyse ulemaya dair standart bir tanım ortaya koymak neredeyse imkânsızdır.

Taberî'nin biyografisinin, döneminin iktisadi koşulları hakkında bilgi verip vermeyeceğini irdeleyen ikinci soruya gelince; tıpkı erken Bizans iktisat tarihine ilişkin bazı araştırmaların, azizlerin hayatlarından elde edilen verilerle yazıldığı gibi bunun da mümkün olduğu söylenebilir. Aslında Ortaçağ Arapça yazılarının tamamı, ekonomi tarihi için meşru bir kaynak⁷¹ kabul edilebilir. Öyleyse bu doğrultuda yapılması gereken iş, Taberî'nin biyografisini dikkatle gözden geçirmektir.

Taberî biyografisini inceleyen Mesut Kaya, hemen hemen bütün tabakât kitaplarında ona yer verildiğini tespit etmiştir. İlk kez Ebû Saîd İbn Yûnus es-Sadeî (öl. 347/958) ile başlayan süreç İbnü'n-Nedîm, Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ve Ebû İshak eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) ile devam ettirilmiştir.⁷² Tabakât kitaplarındaki verileri sunmadan önce, Taberî'nin coğrafyası diyebileceğimiz mekânların onun statüsünü biçimlendirmesine değinmek daha derli toplu bir çerçeve çizebilir.

1.4. Taberî ve Bağdat Üzerinden Statü Meselesi

Taberî'nin mekânları arasında onun doğup büyüdüğü Âmül, ilk seyahat yeri olan Rey, ilim-kültür yurdu olarak ayak bastığı Basra, Kûfe, Mısır Şam, Beyrut sayılsa da ilim tahsilinde ve eser telifinde en fazla zaman geçirdiği Bağdat öncü şehirdir.⁷³ Bu minvalde Taberî'nin yaşadığı dönem Abbasîler dönemi Bağdat'ından kısaca bahsetmek yararlı olabilir.

Kara ve deniz ticareti yapmaya elverişli Bağdat'ın konumu, ticaretin gelişiminde etkili olmuştur. Abbasî dönemi İslam iktisadının seyrinde ticaretin yanı sıra tarım da önemli bir paya sahiptir. Tarıma açık arazilerin genişlediği, zirâî mülkiyetlerin arttığı, toprağı verimli

⁶⁹ al-Qadi, "Biographical Dictionaries", 35.

⁷⁰ Humphreys, "A Cultural Elite", 187.

⁷¹ Abraham Udovitch, "Introductory Remarks", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook (London: Routledge, 2014), 5.

⁷² Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında", 33-65.

⁷³ Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

kılmak amacıyla gübre kullanımının çoğaldığı, tarım arazilerinin ıslahının önem kazandığı ve tarımsal iktâ sisteminin yaygınlaştığı⁷⁴ bir Bağdat portresi vardır.

Abbasî dönemi Bağdat'ında yaşayan Taberî'nin ekonomik statüsü hakkında doğrudan bilgi edinmek mümkün değildir. Fakat elimizdeki sınırlı veriler üzerinden bazı ihtimalleri öngörebiliriz.⁷⁵ Her ne kadar erken dönem Irak toplumu tarihi çalışmaları için iktisadi içeri kaynak bulmak zor olsa da sekizinci yüzyılın sonunda üretilen hukuki eserlerdeki muhteva, dönemin ekonomik koşulları ve değer yargıları hakkında bilgi verir. Mesela Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve Yahyâ b. Âdem (öl. 203/818) tarafından yazılan *Kitâbü'l-Harâc* ya da Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*'ı gibi kitaplar, topraklar ve toprak vergisi veya toprak mülkiyeti ile ilgili konulardan bahseder. Hagemann'a göre literatürde bu konulara önem verilmesi, Abbâsî devletinin toprak temelli kaygılarını ve sistematik bir vergi sistemi arzusunu göstermektedir.⁷⁶ Abbâsîler döneminde Maverâünnehir veya Horesan gelirlerinin ne kadarının Bağdat'a ulaştığı yönünde bir tahminde bulunmanın zorluğuna işaret edilse⁷⁷ de o döneme ait mali kayıtların, ekonomik atmosfere ilişkin tahmin yürütmeyi kısmen sağladığını söylemek mümkündür. Örneğin Bağdat'ta sekizinci yüzyılın sonlarında Abbasî devletinin bürokratlarından birinin, devletin her vilayetinden beklenebilecek gelirin bir listesini yaptığı bilinmektedir.⁷⁸ Öyleyse biyografi kitapları haricindeki kaynaklar dahi bize dönemin iktisadi koşullarını resmetmek için malzeme sağlamaktadır. Fakat bizim odak noktamız, bu büyük resim-harita içerisinde Taberî'nin iktisadi koşullarının koordinatlarıdır. Bunu tespit etmek için tabakât kitapları başucu kaynağıdır. Nitekim biyografi kitaplarını merkeze alarak hicrî ilk beş yüzyıldaki ulemanın ekonomik kökenlerini ve mesleklerini inceleyen Hayyim J. Cohen, bu dönemde yaşayan âlimlerin çoğunun geçimlerini ticaretten ve zanaattan sağladığı yahut geçimlerini bunlardan sağlayan ailelerden geldiği neticesine varmıştır.⁷⁹

Taberî'nin dünyaya geldiği Taberistan'ın, Sasanî imparatorluk mirasının yerel vasal hanedanlar aracılığıyla devam ettiği, kültürel açıdan karmaşık bir bölge olduğu bilinmektedir. Taberî'nin ailesinin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, babası Cerîr b. Yezîd'in Âmül'ü çevreleyen toprakların vasal yöneticisi olduğu ve Taberî'nin de bu statüyü miras almış olması kuvvetle muhtemeldir. Ata yadigarı topraklardan elde ettiği ürünlerle Bağdat'ta hayatını ticaret yapmak suretiyle ikame etmiş, vezir İbn Ubeydullah el-Hâkânî'nin

⁷⁴ Abdülazîz Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 76-79.

⁷⁵ Abdülazîz Dürî, *Târîhü'l-İraki'l-İktisâdî fî'l-karnî'r-rabi' el-hicrî* (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1974)h

⁷⁶ Noémie Lucas, "Landowners in Lower Iraq during the 8th Century: Types and Interplays", *Transregional and Regional Elites - Connecting the Early Islamic Empire*, ed. Hannah-Lena Hagemann vd. (Berlin: Walter de Gruyter, 2020), 70.

⁷⁷ Harry Munt, "Caliphal Imperialism and Hijâzî Elites in the Second/Eighth Century", *Al-Masâq Journal of the Medieval Mediterranean* 28/1 (2016), 6.

⁷⁸ Hugh Kennedy, *When Baghdad Ruled the Muslim World The Rise and Fall of Islams Greatest Dynasty* (United States of America: Da Capo Press, 2005), 132.

⁷⁹ Hayyim J. Cohen, "İslâm'ın Klasik Döneminde Müslüman Fakihlerin ve Muhaddislerin Ekonomik Çevreleri ve Dünyevî Meslekleri (XI. Yüzyılın Ortalarına Kadar)", çev. Mustafa Kahya, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 563-565.

kendisine teklif ettiği kadılık vazifesini kabul etmemiştir. Bununla birlikte vezir Ebû Ahmed el-Azîzî'nin talebi üzerine, fethedilen toprakların idaresi üzerine bir hukuk risalesi yazdığı bilinmektedir.⁸⁰ Öyleyse müfessirin hem teorik boyutta hem de toprak gelirleriyle maişetini kazandığı için pratik boyutta toprakla alakadar olduğu söylenebilir.

“Abbasîlerin siyasi merkezi olan Bağdat, geçimlerini tarım dışı gelirlerden veya toprak sahipliğinden elde edilen kiralara dayandıran seçkinlerini bir araya getirmiştir. Uluslararası ticaretin geliştiği, halifenin sarayında ve toplumun bazı kesimlerindeki uygulanan himaye ile kültürel ortamın canlandığı bir şehir”⁸¹ tasavvurundan bahsetmek mümkündür. Bağdat'ın milâdî 8. yüzyıldan itibaren ekonomik ve kültürel bir merkez olarak gelişmesi sayesinde Orta Doğu ve Orta Asya'dan gelenler için cazibe merkezi olduğu söylenebilir.⁸² Yedinci ve sekizinci yüzyılda ulemanın, ağırlıklı olarak Hicâz, Medine, Kûfe ve Basra'daki Araplardan oluştuğu, sekizinci asrın ortalarından sonra özellikle Horasan'dan gelen ve Arap olmayanların ani bir artış gösterdiği ileri sürülür. Ulemanın göç hareketliliğini besleyen unsur, büyük ölçüde ekonomik canlanmadır. Nihayetinde geçim kaygısı çekmeden ilme erişmek, ciddi bir servetle mümkündür.⁸³

Yöneticiler, ulemanın entelektüel birikiminden faydalanmak için onların hamiliğini üstleniyordu. Bu sayede Bağdat'ta âlimler, hem zenginlerin ve muktedirlerin çocuklarına hocalık yaparak maişet kaygısı çekmeden hayatlarını idame ettirmişler hem de geleceğin elitlerinin şekillendiricisi olmuşlardır.⁸⁴ Abbâsî yöneticilerinin Şam ve Bağdat'ta, halifelüğün sınırları içerisinde bulunan coğrafyadan gelen eğitilmiş eşrafa sosyal konumlarını yükseltme ve servetlerini artırma fırsatı sunduğu bilinmektedir. Halife ordusuna katılan ve Bağdat dışındaki coğrafyada ikamet edenlerin, Abbâsî yönetiminden ödeme ve toprak bağı gibi hususlarda beklenti içerisinde oldukları da nakledilmektedir.⁸⁵

Resmi öğretim kurumlarının olmadığı ve medreselerin henüz kurulmadığı bir dönemde, ulemanın eğitim mekânı camiler ve evlerdi. Böyle bir ortamda özel servet, kişinin ilim tahsil sürecini kolay bir şekilde tamamlamasında güçlü bir etkendi. Nitekim Taberî de Taberistan'daki topraklardan elde ettiği özel geliri sayesinde ilim tahsili yaparken maişet kaygısına düşmemiştir. Söz konusu gelir sayesinde, 850'lerde Bağdat'a taşındıktan sonra bile ilmi çalışmalarını yürütürken halife-saray ağlarından azade kalabilmiştir.⁸⁶ Tam olarak himayeye tekabül etmese de şu kaydı düşmekte yarar var: İslami ilimler alanında ciddi bir tahsil

⁸⁰ Ulrika Mårtensson, “İbn İshâq's and al-Ṭabari's Historical Contexts for the Quran: Implications for Contemporary Research”, *Knowledge and Education in Classical Islam Religious Learning between Continuity and Change*, ed. Sebastian Günther (Leiden: Brill, 2020), 337.

⁸¹ Scheiner- Toral, “Baghdād's Topography”, 24.

⁸² Scheiner- Toral, “Baghdād's Topography”, 25.

⁸³ Andrew Marsham, Eric Hanne and Jo Van Steenberg, “The Islamic World Nomads, Urban Elites and Courts in Competition”, *Political Culture in the Latin west, Byzantium and the Islamic World, c.700-c.1500: A Framework for Comparing Three Spheres*, ed. Catherine Holmes vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 465-466.

⁸⁴ Scheiner- Toral, “Baghdād's Topography”, 31.

⁸⁵ Munt, “Caliphal Imperialism”, 6-7.

⁸⁶ Marsham vd., “The Islamic World Nomads”, 466.

sürecinden sonra Taberî'nin de Abbâsî veziri Ubeydullah b. Abdullah'ın evinde özel öğretmenlik yaptığı bilinmektedir.⁸⁷

Boaz Shoshan, Taberî'nin hiçbir zaman resmi veya hatta yarı resmi himaye altında yazmamış olsa da onun "Ortodoks /his orthodoxy" bakış açısının hem tefsirine hem de tarihine yansdığı iddia eder.⁸⁸ Shoshan'a göre Taberî nadiren kendi sesiyle konuşmaktadır, konuya giriş sadedinde müfessirin zikrettiği kısımları ve editoryal yorum diye adlandırdığı kısımları bu "ses" in kapsamına dahil etmez.⁸⁹

İslam tarihini siyasi, teolojik, felsefi, ekonomik, bilimsel, askeri, sanatsal açılardan ele almak⁹⁰ bütüncül bir bakış açısını temin etmesi bakımından isabetli bir tutumdur. Bu bağlamda Taberî'nin hayat hikâyesini, *tabakât*'a sığdırmak yerine, söz konusu literatürdeki biyografik verilerle müellifin kaleme aldığı tefsirdeki yorumlarıyla birlikte ele almak gerekir.

2. Tabakât Kitaplarında Taberî Portresi

Ulemanın yaşam koşulları ve gündemi ile eserleri arasında irtibat vardır. Bu genellemenin istisnaları olsa da gerek erken dönem gerekse çağdaş dönem ulemasının bu tespit kapsamında örnekleri verilebilir. Örneğin mütevazı çevreden gelen, parasızlık nedeniyle seyahatini yürüyerek yapan, yürümekten tabanları yarılan, karnını doyurabilmek için sandaletlerini satan ve günlerce düzenli beslenmeden mahrum kalan Ahmed b. Hanbel'in zühd konusunda kitap yazması⁹¹ bunun göstergesidir. Diğer yandan çağdaş dönemde beyânî tefsir ekolünün öncü isimlerinden sayılan ve Kahire Üniversitesine giden çiftçi kökenli ilk kadın Âişe Abdurrahman'ın kırsal sorunlar üzerine düşünmesi, çiftçilerin sefaletine sert bir şekilde isyan eden iki kitap yazması⁹² da bu tespitin zamanımızdaki yansımalarına bir örnektir.

Taberî'nin biyografisini *tabakât* ve *terâcîm* kitapları ile şehir tarihi kitaplarından öğrenebiliriz. İlahiyat araştırmalarında kolaylık sağlayan el-mektebetü'ş-şâmile gibi elektronik programlar, diğer kaynaklar⁹³ ve şehir tarihi kitapları da bu literatür içinde yer almaktadır.

⁸⁷ Sebastian Günther, "Knowledge and Learning in Baghdād", *Baghdād: From Its Beginnings to the 14th Century*, ed. Jens Scheiner vd. (Leiden: Brill, 2022), 498.

⁸⁸ Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography*, 104.

⁸⁹ Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography*, 113.

⁹⁰ *The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War: Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*, ed. P. M. Holt vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), ix.

⁹¹ Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 81-87; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 11/206-210; Ebû Nasr Tâciüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv vd. (y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), 2/27-63.

⁹² Joel Beinin, *Modern Ortadoğu'da İşçiler ve Çiftçiler*, çev. Defne Karakaya (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 155.

⁹³ <https://onomasticon.irht.cnrs.fr/> adlı site, örneğin hicri dördüncü yüzyılda Bağdat'a kimlerin geldiği vb. spesifik sorulara cevap verir şekilde hazırlanmıştır. Muhammed Mustafa el-Beyk'in şahsi gayretleriyle hazırladığı <https://taraajm.com/people/11847> adlı site 74 kaynağı derli toplu okuma imkânı verir. Bunun yanı sıra <https://www.taraajem.com/> linkindeki site ulemâyı incelerken onları yaşadığı dönemlere işaret ederek (Abbâsî, Memlûkî ve Fâtımî

Söz konusu kaynaklardan hareketle Taberî profili inşa etmeye kalktığımızda; doğumu-ölümünü, hocaları-öğrencileri-eserleri ve seyahat ettiği veya ikamet ettiği şehirler şeklinde genel bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Fakat literatür bize bundan fazlasını sunar, oldukça detay veriler içeren malzemelerin derlenmesinde neyin esas alındığını tespit etmek zordur. Genel itibarıyla övgü beyanı ve tarihsel atmosfere dair durum tespiti içerdiği söylenebilir.

Yedi yaşındayken Kur'ân'ı ezberleyen, sekizinde insanlara namaz kıldıran, dokuz yaşında hadis yazan⁹⁴ Taberî'nin hayat hikâyesinin bütün adımlarını kaynaklardan izlemek mümkün değildir. Çocukluğuna dair bu atıftan sonra onun hocalığına yahut fiziksel özelliklerine dair bilgiyle karşılaşılabilir. Örneğin Taberî'nin doğru olduğuna inandığı bir şeyde son derece cesur olduğu, öğrencilerine onları sevdiği ve onların da kendini sevdiğinden emin olduğu için hoşça muamele ettiğini⁹⁵ öğrendiğimiz kadarıyla gözlerinin renginin kara, uzun boylu ve zayıf bir bedene sahip olduğunu öğreniriz. Hatta öldüğünde saçında ve sakalındaki siyah kıl sayısının fazlalığına varıncaya kadar detay hususlar anlatılır.⁹⁶

Tabakât kitapları sayesinde Taberî'nin ahlakı, evinin bulunduğu mahalle, yetkin olduğu alanlar, kapısına dizilip onun kıraatini kapı ardından dinleyenler, günlük yazma rutini, Hanbelîlerin muamelesi nedeniyle onun meclisine giremeyen öğrenciler, mezhebi, vefatından sonra yazılan mersiyeler⁹⁷ ve yemek yemesindeki zarafeti⁹⁸ hakkında bilgi sahibi oluruz. Müfessirin Dımaşk'taki verrâkının⁹⁹ kim olduğunun tespiti dahi bu kaynaklar¹⁰⁰ aracılığıyla yapılır.

vb. şeklinde sunar. bk. Onomasticon Arabicum (OA), "Search" (27 Nisan 2023); Mevsûatü't-Terâcîm. "Bahs" (27 Nisan 2023).

⁹⁴ Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'ân abre't-tarih* (Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1992), 1/143.

⁹⁵ Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'ân abre't-tarih*, 1/147.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ' İrsâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî,1993), 6/2441.

⁹⁷ İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrâvî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997), 52/189-207; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2001), 2/548-554; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr 'ale't-ṭabakâti ve'l-â'sâr*, thk. Beşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1/264-266; İbn Kâdî Şühbe Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî, *Ṭabakâtü's-Şâfi'iyye*, tlk. Hâfız Abdülalim Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1978), 1/63-64; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Ṭabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye,1983), 310-311; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî ed-Dâvûdî, *Ṭabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 2/114; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kiftî, *el-Muḥammedân mine's-şu'arâ' ve eş'âruhüm*, thk. Hasan Ma'merî (b.y.: y.y., 1970), 187; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Masâdir, 1972), 4/191.

⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2466.

⁹⁹ "Verrâk: Ortaçağ İslâm dünyasında kitap istinsahıyla uğraşan, kitap ve kitap yazımıyla ilgili malzemeler satan, cilt yapan meslek mensuplarına verilen ad." İsmail E. Erünsal, "Verrâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Nisan 2023).

¹⁰⁰ Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî, *Zeylu Târîhi mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1989), 1/73.

Üstelik bazen kendisiyle karşılaşan şahısların hatıralarının da kaynaklara anekdot kabinden yansıdığından bahsedilebilir. Örneğin Taberî ile Bağdat halkından birinin cenazesinde yan yana gelen kişinin anısı böyledir. Bu kişinin babasının, cenaze namazında vaaz edip tesellide bulunduktan sonra şiir okumasının ardından Taberî de şiir okumuş. Aşık atışmalarını çağrıştırır biçimde karşılıklı okunan şiirlerle şiir şöleni oluşmuştur.¹⁰¹ Bu gibi anlatılar bir yandan dönemin sosyal ortamını resmederken diğer yandan Taberî'nin yetkinlik alanlarını somutlaştırır.

Taberî'nin yöneticilerle ilişkisi de kaynaklar üzerinden izlenebilir. Mesela Abbâsî Haliyesi Müktefî-Billâh'ın arzusu üzerine bir risâle kaleme almış, halifenin verdiği hediyeyi kabul etmeyince kendisine hediyeyi kabul etmesi veya bir isteğinin yerine getirilmesinin şart olduğu söylenmiştir. Müfessir de Cuma günleri maksûreden soru sorulmasının halife tarafından yasaklanmasını isteyince bu talebi yerine getirilmiştir. Bunun yanı sıra kendisine gönderilen yüz dinarı kabul etmeyince, infak etmesi yönünde bir teklif gelmiştir. Taberî ise bu teklifi, infak edilecek yerleri muhataplarının daha iyi bildiğini söyleyerek reddetmiştir.¹⁰² Abbâsî veziri Ebû Alî Muhammed b. Ubeydillâh b. Yahyâ b. Hâkân, (öl. 312/924) Taberî'ye vezirlik teklif edip epeyce para gönderince bunları kabul etmemiştir. Bu teklifi geri çevirdiği için arkadaşları kızmıştır. Taberî “ben bu göreve meyledecek olsam sizin beni bundan alıkoymanız gerekirdi” demiştir.¹⁰³

Taberî'nin maişet kaygısından tamamen azade bir hayat sürdüğü mutlak surette söylemez. Babasından gelen nafakası gecikince gömleğinin yenini/kolunu yırtmak zorunda kalmış ve onu satmıştır.¹⁰⁴ Yen, onun zor zamanlarında yastık altı birikimine dönüşmüştür. Nitekim Taberî Bağdat'a geldiği zaman azığı çalınmış, bunun üzerine elbisesinin yenini satmak istemiştir. Arkadaşları ise onu Abbasî veziri Ebû Alî Muhammed b. Ubeydillâh b. Yahyâ b. Hâkân'a ders vermesi için teşvik etmiştir. Vezir, ona aylık on dinar ücret vermiştir. Bu dersleri verirken Taberî kendisine ücrete ilave sunulan dirhem ve dinarlara itibar etmediği gibi zaman tasarrufunu kendi idaresi altına almıştır. İlim, ibadet ve istirahat vaktini kendisi belirlemiştir.¹⁰⁵ Konfor ve özgürlük olarak yorumlanabilecek olan bu tutumunu, hediye anlayışında da görebiliriz. Taberî'nin misliyle mukabele edemediği hediyeyi reddettiği, arkadaşlarının hediyesine karşılık verirken şahsiyetine yaraşır biçimde çok daha fazlasıyla mukabele ettiği, vezirlerin ve toplumda statüsü yüksek elit kişilerin (كُتَّابًا) hediyesini genellikle kabul etmediği bilinmektedir.¹⁰⁶ Bunun yanı sıra hüküm verirken adaletsizlik yapmaktan korktuğu için mezâlim mahkemelerinde kadılık yapmak istememiştir.¹⁰⁷

¹⁰¹ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzheti'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebe'*, thk. İbrahim Samarrâi (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 189-190.

¹⁰² es-Sübkî, *Ṭabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/124; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimesk*, 52/193-194.

¹⁰³ es-Sübkî, *Ṭabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/125; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/275.

¹⁰⁴ es-Sübkî, *Ṭabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/125.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/271.

¹⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/272; Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'ân abre't-tarih*, 1/146.

¹⁰⁷ Muhaysin, *Mu'cemu huffazi'l-Kur'ân abre't-tarih*, 1/147.

Taberî'nin Abbasî halifelerinden biri kendisini bir iş nedeniyle çağırdığında asla ayağa kalkmadığı anlatılır. Bir gün Taberî, halifenin makamındayken içeri halifenin veziri girmiştir. Taberî hariç odada bulunan herkes ayağa kalkmıştır. Vezir onun hakkında bazı sorular sormuştur. Bağdat'ta evinin olmadığı, şehrin dışındaki bölgede tarla, arazi türünden mal varlığının bulunmadığı ve sultana karşı isyana teşvik eder bir şey yazmadığı gibi bazı bilgileri öğrenince, Taberî'nin tutumunu haklı bulmuş ve sultan için ayağa kalmasına gerek olmadığını söylemiştir.¹⁰⁸ Vezirin öğrendiği bilgiler, Taberî'nin iktisadi durumuyla alakalıdır.

Hayat hikâyesine dair bu anlatılar, onun vefatıyla alakalı bilgilerle sonlanır. Kaynaklar onun Şiilik ithamı nedeniyle korkudan geceyin gömüldüğünü söylerken Hatîb, cenazesine gelen kişilerin kalabalık olduğundan bahseder.¹⁰⁹

Buraya kadar naklettiğimiz tabakât malzemesi, Taberî'nin politik-ekonomik duruşunu gösterecek örnekler içermektedir. Tabakât kitaplarının ilham ettiği konular özelinde iktisadi içerikli âyetlere Taberî'nin bakışını incelemek için bu adım zemin teşkil etmektedir.

3. Taberî Tefsirindeki Veriler

Araştırmamızın üçüncü adımı olan bu aşamada, tabakât kitaplarından derlenen malzemenin çizdiği sınır doğrultusunda ilgili âyetlerin tefsirleri incelenecektir. Kuşkusuz tabakât kaynakları bize müfessirin iktisadi durumuna ilişkin âyet listesi vermez. Bununla birlikte söz konusu kitaplarda anlatılan verilerden hareketle tespit ettiğimiz yaklaşık kırk âyet¹¹⁰ müfessirin iktisadi statüsü ve yorum biçimi arasındaki ilişkiyi incelemek için yeterlidir. Taberî'nin statü göstergesi olarak dünya servetine yaklaşımı, yöneticilerin kadılık tekliflerine mesafeli duruşu ve adalet konusunda titizliği üzerinde dikkatle durmak gerekir.

Tabakât kitapları gözü tok, paraya meyli olmayan, kadılık teklifini reddeden ve başkasının hakkına karşı titiz davranan Taberî portresi çizmektedir. Bu meyanda onun mal ve adalet konusundaki yorumlarına odaklanmak isabetlidir. Müfessir, “mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını yemek için onun bir kısmını yetkililere aktarmayın”¹¹¹ mealindeki âyetinin tefsirinde, kadının-hâkimin beşer olması hasebiyle hata ettiği gibi isabet edebileceğine işaret eder. Mal, kendisine ait olmadığı halde hâkime müracaat eden kişinin haram fiilini Nisâ sûresi 29. âyete ve cahiliyede uygulanan bir tür kumara atıfla izah eder.¹¹² Hz. Süleyman'ın dava konusunu iyi anlamasından bahseden

¹⁰⁸ İbnü'l-Adîm Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, *Buğyetü't-ṭaleb fi târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1988), 10/4658.

¹⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba'*, 6/2441.

¹¹⁰ bk. el-Bakara 2/188, el-Enbiyâ 21/79, en-Nisâ 4/58-59, en-Nisâ 4/135, el-Mâide 5/42, en-Nahl 16/126, Sâd 38/32-35, eş-Şuârâ 26/183, Fussilet 41/49, en-Necm 53/39, Muhammed 47/36, el-Hadid 57/20, Hûd 11/29, Yûnus 10/88, el-Fecr 89/20, el-Beled 90/6, el-Âdiyât 100/8, el-Hümeze 104/3, et-Teğâbü'n 64/14, el-Münâfikûn 63/9, Nüh 71/12, el-Kalem 68/14, en-Nisâ 4/29, el-Bakara 2/186, el-Enfâl 8/28, et-Tevbe 9/85, el-İsrâ 17/6, el-Kehf 18/46, et-Tevbe 9/34, en-Nisâ 4/54, el-Mâide 5/8, el-En'âm 6/165.

¹¹¹ bk. el-Bakara 2/188.

¹¹² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, ts.), 3/277-279.

Enbiâ sûresi 79. âyetin tefsirinde, geceleyin tarlasına koyunların girip biçtiği perişan ettiği kişi-tarla sahibiyle koyunların sahibi arasında geçen davada Davud'un verdiği hükmün yanlış, Süleyman'ın verdiği hükmün isabetli olduğunu pek çok rivayet üzerinden anlatır.¹¹³

Emanetlerin ehline verilmesini ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesini emreden Nisâ sûresi 58. âyetin tefsirinde müfessirin tercihi ve vurgusu nettir. Söz konusu âyetin tevilinde ihtilaf edildiğini dile getirirse de bu âyet Taberî'ye göre Müslümanların işiyle ilgilenen yöneticiler/devlet ricali hakkındadır. Müfessir “nezelet fi umerâ hassaten (ayet bil-hassa yöneticiler hakkında nazil olmuştur.)” cümlesiyle ve *ولاية أمور*/yönetim üstlenenler vurgusuyla bu görüşünü pekiştirir. Ona göre yönetici, Allah'ın indirdiğiyle hükmedip emaneti ehline teslim ederse halk da kendisine itaat edecektir.¹¹⁴ Açıklamalarından hareketle bir bakıma müfessirin, adalet mülkün ve sosyal nizamın temelidir anlayışında olduğu söylenebilir. Allah'a, peygamberine ve ulu'l-emre itaati emreden Nisâ sûresi 59. âyetin tefsirinde Taberî'nin kendi hayatından izleri görmek daha kolaylaşacaktır. Burada ulu'l-emre kastedilenin sultanlar olduğunu söyleyen müfessir, Âl-i İmrân sûresi 26. âyette (*تُؤْتِي الْمَلِكَ مَنْ تَشَاءُ*) kendisine mülk verilenlerin, “ulûfe için sultanların peşinde koşan-sultanları tavaf eden ulema” olduğunu iddia eder. Üstelik “baksanıza, sultanlar âlimleri vali tayin ediyor”¹¹⁵ şeklinde canlı bir üslup kullanması, kendisine Abbasi halifelerinden gelen teklifleri hatırlatır mahiyettedir.

Taberî'nin hayat hikâyesinde baskın bir veri olarak karşımıza çıkan adalet konusu, iktisatla irtibatlı şekilde tefsirinde ele alınmaktadır. Örneğin “kişinin bizatihi kendisinin, anne babasının yahut akrabasının aleyhinde bile olsa adaleti ayakta tutmasını gerektiğini”¹¹⁶ bildiren âyetin tefsirinde müfessir, özellikle âyetin “ *وَأَنْ تَلْزَمُوا* /adaletten saparsanız” kısmında hâkimler vurgusunu sıkça yapar. Hatta bu vurguyu, “Süddî”den aktardığımız rivayetlerin aksine, bu âyet hâkimler hakkında inmiştir” kaydıyla yineler.¹¹⁷ âyetten hareketle müfessir, kişinin iktisadi durumunun onun lehinde yahut aleyhinde şahitlik yaparken etkili olmaması gerektiğini, insanların zenginliği yahut fakirliği nedeniyle onlara farklı muamele edilmemesinin ve adaletle davranılmasının uygun olduğunu belirtir.¹¹⁸ Öte yandan, kişiye fakirliğinden ötürü merhamet gösterip de adaletten şaşmamak gerektiğini¹¹⁹ de bu âyet çerçevesince dile getirir. Bu noktada Taberî, Hz. Musa ile Allah arasında adaletle alakalı gerçekleşen diyalogu aktarır. Hz. Musa Allah'a yeryüzüne en az neyi koyduğunu sormaktadır. Allah'ın Hz. Musa'ya cevabı “yeryüzüne koyduğum şeyler arasında en az olan adalettir. Bilgi sahibi olmadığın halde zenginin zenginliği ve fakirin fakirliği kişiye şahitlik etmende mâni olmasın. Bu senin üzerinde bir haktır.” şeklindedir.¹²⁰ Müfessirin adalet meselesindeki

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/320-327.

¹¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/168-171.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/172.

¹¹⁶ bk. en-Nisâ 4/135.

¹¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/589.

¹¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/584-585.

¹¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/587.

¹²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/587-588.

hassasiyeti, konuyu geniş bir zeminde ele almasına sebep olmuş olabilir. Mâide sûresi 8. âyetin tefsirinde ise genel ifadelerle adalet vurgusu yaptıktan sonra konuyu tarihsel bağlamı içinde ele almıştır.¹²¹

Müfessirin biyografisinde, hediyeye karşı tutumundan bahsetmiştik. Bu meyanda Mâide sûresi 42. âyetin tefsirinde “سُخَّت” kelimesine yüklediği anlam manidardır. Ona göre söz konusu kelime, rüşvet anlamına gelmektedir. âyet, yalancı işitip rüşvet yiyen Yahudi hakimlerinden bahsetmektedir. Hüküm verirken rüşvet yemenin kötülüğünden bahseden Taberî, Allah’ın adil olanları sevdiğinin üzerinde durur. “سُخَّت” kelimesini geniş bir çerçevede tanımlayan müfessir, kişinin bir başkasının ihtiyacını gidermesine mukabil aldığı hediyeyi bu kapsamda görür.¹²² Taberî’nin Tevbe sûresi 34. âyetin tefsirinde hüküm verirken rüşvet alan Yahudilere atıf yaptığı görülür. Söz konusu kişilerin, kitabı kendi elleriyle yazıp tahrif ettikleri, yazdıklarını Allah’a isnat ettikleri ve yazı yazmada iyi olmayanlar için az bir ücret aldıkları da anlatılır.¹²³ Neml sûresi 36. âyette hediyeyle sevinmeyen Süleyman peygamberin vaziyetini tasvir ederken de bunu hediyeyle sevinmemek, hediyeye muhtaç olmakla¹²⁴ izah eder.

Sâd sûresi 32-35. âyetlerin tefsirinde de mal olgusunun izahı vardır. âyette Süleyman Peygamberin dilinden “Ben malı Rabbimi hatırlattığı için severim” cümlesindeki حُبَّ الْخَيْرِ terkibine at ve mal sevgisi anlamı verilmiştir.¹²⁵ Benzer şekilde Âdiyât sûresi 8. âyetteki الْخَيْرِ kelimesi de mal olarak karşılanmıştır.¹²⁶

Genellikle ölçü ve tartıyla ilişkilendirilen Şuârâ sûresi 183. âyetteki “وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ” kesitinin tefsirinde müfessir buna, “ölçü ve tartıda insanların hukuklarını -haklarını eksiltmeyin” anlamını vermektedir.¹²⁷

Fussilet sûresi 49. âyette (لَا يَسْتَمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ) iyi şeyleri istemekten usanmayan insandan bahsedilirken الْخَيْرِ kelimesi zikredilir. Taberî bu kelimeyi mal ve beden sağlığı şeklinde yorumlarken âyetin devamında geçen şer kelimesini de hastalık, maişet kaygısı ve rızık azalması¹²⁸ şeklinde izah eder.

Bununla birlikte müfessirin bazı âyetlerin tefsirinde, âyetlerdeki lafzın tekrarıyla yetindiği söylenebilir. Örneğin dünya hayatının oyun eğlence olduğunu anlatan Muhammed sûresi 36. âyetin tefsirinde¹²⁹ neredeyse aynı lafızları tekrarlamıştır. Aynı şekilde dünya hayatını oyun, eğlence, gösteriş, övünme, mal ve evlâtta çokluk yarışı olarak niteleyen Hadid sûresi 20. âyetin tefsirinde de تَفَاخُرٌ kelimesini müteradif kelimeyle karşılayarak¹³⁰

¹²¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/223.

¹²² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/428-432.

¹²³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/424.

¹²⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/58.

¹²⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/84.

¹²⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/588.

¹²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/634.

¹²⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/457.

¹²⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 21/230.

¹³⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/416.

leksikografik tefsir yapmakla yetinmiştir. Müfessirin zihnindeki mal olgusunu somutlaştıracak mahiyette detaylı izahlar yoktur. Hûd sûresi 29. âyette geçen “مَالًا” mal kelimesi de ücret ve karşılık¹³¹ şeklinde anlamlandırılmıştır. Yunûs sûresi 88. âyetteki “أَمْوَالًا” kelimesini izah ederken dünya hayatındaki altın ve gümüş gibi mallar¹³² diyerek örneklendirmektedir. Genel itibariyle maldan bahseden âyetlerin tefsirinde Taberî'nin detaylı bir izaha yönelmediği söylenebilir. Nitekim başka âyetlerin tefsirinde de benzer durum gözlenmektedir.¹³³ Tespit edilebildiği kadarıyla Haşr sûresi 6-8. âyetlerin tefsiri, bunun istisnası olarak gösterilebilir. Taberî fey'den bahsederken meseleyi tafsilatlı bir biçimde ele alırken Haşr sûresi 8. âyetteki “أَمْوَالٍ” kelimesinin cizye, haraç ve ganimet şeklinde yorumlandığını söyler.¹³⁴

Bakara sûresi 186. âyette zikredilen mallarla sınanmak, malda musibetle sınanmak şeklinde tefsir edilmiştir. âyetin Benî Kaynuka hakkında nazil olduğu bilgisi verilip bağlam merkezli bir tefsir yapılmıştır. Fakat bu tefsirde, mal olgusuna dair bir yorum yoktur.¹³⁵ Mallar ve çocuklardan bahseden âyetlerin tefsirinde, mallar ve çocukların lafzı lafzına tekrarlandığı söylenebilir.¹³⁶ Bakara sûresi 267. âyetin tefsirinde ise kişinin kazandıkları, altın, gümüş ve ticaretle izah edilmiştir.¹³⁷

Müfessirin mal ve mülkle ilgili kelimeleri tefsir ederken leksikografik bir yol izlemesi, onu tıpkı bir sözlükçü gibi kelimeyi birkaç kelimeyle karşılmasına neden olmuştur. Bu durumun onu, lafzlara takdir edilen anlamların sınırı konusunda itinalı olmaya sevk ettiği söylenebilir. Mesela Nisâ sûresi 54. âyette “مُلْكًا عَظِيمًا” terkibinden, Süleyman'ın mülkünün anlaşıldığını iddia eden Taberî, söz konusu terki bin nübüvvetle yahut kadınların mülk olması yönünde yorumlanmasını doğru bulmaz. Buna gerekçe olarak Arap dilinde maruf olmayan bir şeyle Allah'ın Araplara hitap etmesinin caiz olmamasını gösterir.¹³⁸

Ayette doğrudan mala işaret eden bir kelime olmadığı halde Taberî'nin En'âm sûresi 165. âyetteki “رَفَعَ بَعْضُكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ” cümlesini, rızık mal ve zenginlik, otorite güç kuvvetle izah ettiği görülür.¹³⁹

Tabakât kitaplarının sunduğu iktisadi içerikli verileri merkeze alarak âyetleri belirlediğimiz için sınırlı sayıda âyeti incelemek durumundayız. Zekat gelirlerinin kime pay edileceği¹⁴⁰ yahut kenz'in delaleti¹⁴¹ hususunda uzun izahlar olsa da bunlar makalenin kapsamı dışındadır.

¹³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/384.

¹³² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/261.

¹³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/80, 24/382, 24/413-414, 24/621, 6/626.

¹³⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/516-520.

¹³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/290-291.

¹³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/15, 22/670, 23/294, 23/169, 11/127, 11/615, 14/476-477, 15/273-274.

¹³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/695-696.

¹³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/156-161.

¹³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/50-51.

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/516-530.

¹⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/425-434.

Sonuç

Meselenin kuramsal boyutuna yoğunlaşan bu makale, bir dizi hâlinde sürmesi planlanan projenin ilk adımıdır. Müfessirlerin iktisadi durumlarının tefsirlerine yansıyor yansımadağı sorusundan hareket ederek yürütülen bu araştırma, kavramların rastgele kullanımından sakınmak amacıyla konuyla alakalı kavramlara açıklık getirmiştir. Bu meyanda statü, elit, tabakât ve biyografik sözlük gibi bu araştırmanın dayandığı zemini oluşturan kavramlar açıklanmıştır. Elit kavramının erken dönem müfessirlerini nitelemek için kullanılabileceğini iddia eden bu çalışma, bu iddiasını kavramların muhtevasının tarihsel hakikate sadakatini ölçü almaktadır. Bu doğrultuda, elit kavramının çağdaş-modern bir kavram olup bu kavramı erken dönem müfessiri olan Taberî'yi nitelemek üzere kullandığımız takdirde bunun anakronik olacağı yönündeki düşüncüyü yanlışlamaktadır. Zira klasik kaynaklar, a'yan ve eşraf gibi kişinin statüsüne delalet edecek düzeyde alternatif ve müteradif kavramları zikretmektedir.

Elit kavramının yansımalarının ana kaynakları, tabakât literatürüdür. Zira onlar, toplumda statüsü yüksek kesimin kaydını tutan arşiv mesabesinde. Makalede bu kaynakların ortaya çıkışı hakkındaki nazariyelere değinildikten sonra bunların nesneliliği ve güvenilirliği hakkında bir tartışma yürütülmektedir. İslam dünyasının kültürel, sosyal ve entelektüel tarihine ayna tutan bu arşiv, statüsü yüksek elit kesiminin anlatıldığı basit bir sözlükten ibaret değildir. Her ne kadar biyografik sözlüklerin tenkitten ve tahlilden mahrumiyeti, tekrar içerdiği, kuru ve yavan bir anlatıma sahip olduğu, bireyi yansıtıran toplumbütünü ihmal ettiği gibi eleştiriler dile getirilse de bunun aksi yönünde değerlendirmeler de mevcuttur. Örneğin resmi tarih tezlerine karşı biyografik sözlüklerin bir alternatif konumuna geldiği, resmi tarihyazımına karşı küçük çaplı bir reddiye girişimi olduğu şeklindeki söylemler böyledir.

Tabakât kitapları sıradan insanın hikayesini ele almaz. Alimler, vezirler, saray ahali, şairler ve halifeler bu tür kitapların temel malzemesidir. Köylüyü, çiftçiyi, işçiyi ve tüccarı biyografik sözlüklerde bulmak zordur. Tefsir ve tarih alanlarında otorite sayılan Taberî'nin hayat hikayesini söz konusu kaynaklardan okuduğumuzda çeşitli bilgilere erişmek mümkündür. Mesela fiziksel özellikleri, karakter özellikleri, eğitim süreci, günlük yazma rutini, verrâkı, maruz kaldığı mücadeleler, cesareti, sosyalleşmesi, katıldığı cenazede okuduğu şiir, yöneticilerle ilişkisi, irtibatta olduğu kişiler, sosyal ağları, elitlerin hediyesini kabul etmediği yönündeki bilgiler ve yaşamını idame etmek için Taberistan'daki topraklardan gelen gelir bize Taberî'nin biyografisi hakkında bir tablo sunar. Bu bilgilerin yol göstericiliğini merkeze alarak onun tefsirinde bir inceleme yaptığımızda şunu söylemek mümkündür: Tabakât kitaplarında anlatılan Taberî portresi ile bizzat yazdıkları arasında bir örtüşme vardır. Onun iktisadi koşullarının ve maişet kaygısının yansımaları tefsirinde görmek mümkündür. Biyografik kaynaklarda Taberî'nin hassas noktası olarak vurgulanan hediye almama, yöneticilerden beklenti içerisinde olmama, mukabele edemediği hediyeyi kabul etmeme ve zaman tasarrufuna yöneticilerin müdahalesine izin vermeme şeklindeki anlatıların tefsirde karşılığı vardır. Taberî'nin zihnindeki mal olgusunu yansıtacak âyet örnekleri

üzerinden tarama yaptığımızda çıkan netice şudur: Müfessir, emanetlerin ehline verilmesini ve insanlar arasında adaletin emredilmesini emreden âyetlerin tefsirinde bu âyetin özellikle yöneticiler hakkında indiğini iddia etmektedir. Adaletin, iktisadi ve sosyal nizamın temeli olduğu vurgusuyla hareket etmektedir. Bunun yanı sıra sultanları tavaf eden alimlere tenkit sadedinde yer vermektedir. Hediye ve rüşvet meselesi üzerinde detaylı bir şekilde durmaktadır. Bütün bunlar incelendiğinde müfessire dair biyografik kaynaklarda anlatılan içeriklerin tefsirlerle örtüştüğünü söylemek mümkündür. Taberî'nin iktisadi durumu hakkında tabakât kitaplarında anlatılan verilerle tefsirindeki izahlar tutarlılık arz etmektedir. Buradan hareketle onun maişet kaygısına pek düşmeden, zamanı kendi tasarrufu dahilinde kullandığı ve yöneticilerle sıkı temaslara girmediği bir yaşam öyküsü, tefsirini yazarken cesaret ve özgürlük alanı açmıştır. Şahsi görüşlerini ve siyasi göndermelerini de bu sayede ifşa etmekten çekinmemiştir. Öyleyse ulemanın sosyal ve entelektüel biyografisi ile yazdıkları arasında bir irtibatın varlığından bahsedilebilir.

Kaynaklar | References

- Academia.edu. "The Gestation of Arabic Biography: Genre and Method in Early Traditionalist Writings (pre-publication draft)". Erişim 27 Nisan 2023. https://www.academia.edu/88692581/The_Gestation_of_Arabic_Biography_Genre_and_Method_in_Early_Traditionist_Writings
- Ahmed, Asad Q. *The Religious Elite of the Early Islamic Hijāz: Five Prosopographical Case Studies*. Oxford: Unit for Prosopographical Research, Linacre College, University of Oxford, 2011.
- Anastasopoulos, Antonis (ed.). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. çev. H. Ebru Aksoy. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Beinin, Joel. *Modern Ortadoğu'da İşçiler ve Çiftçiler*. çev. Defne Karakaya. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Berkey, Jonathan P. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Berkey, Jonathan P. *The Formation of Islam Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Botton, de Alain. *Statü Endişesi*. çev. Ahu Sila Bayer. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2005.
- Burke, Peter. *Tarih ve Toplumsal Kuram*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Chamberlain, Michael. *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik Şam 1190-1350*. çev. Büşra Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Cohen, Hayyim J. "İslâm'ın Klasik Döneminde Müslüman Fakihlerin ve Muhaddislerin Ekonomik Çevreleri ve Dünyevî Meslekleri (XI. Yüzyılın Ortalarına Kadar)". çev.

- Mustafa Kahya., *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 563-616. <https://doi.org/10.16947/fsmia.667419>
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Ṭabaḳâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Dumolyn, Jan. "Later Medieval and Early Modern Urban Elites: Social Categories and Social Dynamics". *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*. ed. María Asenjo- González. 3-18. Turnhout: Brepols Publishers, 2013.
- Dûrî, Abdülaziz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Dûrî, Abdülazîz. *Târîhü'l-İraki'l-İktisâdî fi'l-karnî'r-rabih el-Hicrî*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1974.
- Eldem, Edhem. *Mitler, Gerçekler ve Yöntem Osmanlı Tarihinde Aklıma Takılanlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi ṭabaḳâti'l-üdebâ'*. thk. İbrahim Samarrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Erdoğan, Umut. *Ekonomik ve Kültürel Sermaye Bağlamında Sosyal Sınıfların Farklılaşması: Ankara Örneği*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ergut, Ferdan. *Tarihin Hakikatleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Erten, Mevlüt. *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Erişsal, İsmail E. "Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/verrak>
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir#1>
- Gharaibeh, Mohammad. "Narrative Strategies in Biographical Dictionaries The ad-Durar al-Kāmina of Ibn Ḥağar al-ʿAsqalānī – A Case Study". *Mamluk Historiography Revisited: Narratological Perspectives (Mamluk Studies)*. ed. Stephan Conermann. 51-75. Göttingen: V&R Unipress, 2018.
- Gharaibeh, Mohammad. "Social and Intellectual Rivalries and Their Narrative Representations in Biographical Dictionaries: The Representation of Ibn al-Şalāh—A Case Study". *New Readings in Arabic Historiography from Late Medieval Egypt and Syria: Proceedings of the Themed Day of the Fifth Conference of the School Of Mamluk Studies*. ed. Jo Van Steenberg vd. 253-290. Leiden: Brill, 2021.
- Görke, Andreas. "Teaching in 5 th/11th-century Baghdad: Observations on the lectures of Abū l-Fawāris Ṭirād b. Muḥammad al-Zaynabī and their audience". *Manuscript Notes as Documentary Sources*. ed. Andreas Görke vd. 93-118. Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2011.

- Günther, Sebastian. “Knowledge and Learning in Baghdād”. *Baghdād: From Its Beginnings to the 14th Century*. ed. Jens Scheiner vd. 473-520. Leiden: Brill, 2022.
- Hagemann, Hannah-Lena. vd., “Studying Elites in Early Islamic History: Concepts and Terminology”. *Transregional and Regional Elites –Connecting the Early Islamic Empire*. ed. Hannah-Lena Hagemann vd. 17-44. Berlin: Walter de Gruyter, 2020.
- Halebî, İbnü'l-Adîm Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî. *Buğyetü't-ṭaleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.
- Heidemann, Stefan. “Introduction: Transregional and Regional Elites – Connecting the Early Islamic Empire”. *Transregional and Regional Elites –Connecting the Early Islamic Empire*. ed. Hannah-Lena Hagemann vd. 1-16. Berlin: Walter de Gruyter, 2020.
- Hibri, Tayeb. *Reinterpreting Islamic Historiography Harun al-Rashid and the Narrative of the Abbasid Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Hirschler, Konrad. *Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors*. London: Routledge, 2006.
- Hirschler, Konrad. “Reading certificates (samā'āt) as a prosopographical source: Cultural and social practices of an elite family in Zangid and Ayyubid Damascus”. *Manuscript Notes as Documentary Sources*, ed. Andreas Görke vd. 73-92. Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2011.
- Houari Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Hugh Kennedy, Hugh. *When Baghdad Ruled the Muslim World The Rise and Fall of Islams Greatest Dynasty*. United States of America: Da Capo Press, 2005.
- Humphreys, R. Stephen. “A Cultural Elite: The Role and Status of the Ulama' in Islamic Society”. *Islamic History: A Framework for Inquiry*. 187-208. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimeşk*. thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrâvî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Masâdır, 1972.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî. *Ṭabaḳātü's-Şâfi'iyye*. tlk. Hâfız Abdülalim Han. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1978.
- İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *el-Muḥammedûn mine's-şu'arâ' ve eş'ârühüm*. thk. Hasan Ma'merî. b.y.: y.y., 1970.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

- Kaya, Mesut. “Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 33-65.
- Kettânî, Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Zeylu Târîhi mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1989.
- Khalidi, Tarif. *Arabic Historical Thought in the Classical Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Köse, Feyza Betül. “Sosyal Tarih Yazıcılığında Sorunlar ve Çözüm Önerileri –İlk Dönem İslâm Toplumu Özelinde–”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 29/1 (2018), 10-26.
- Lewis, Bernard. “Sources for the Economic History of the Middle East”. *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. ed. M. A. Cook. 78-92. London: Routledge, 2014.
- Lucas, Noëmie. “Landowners in Lower Iraq During the 8th Century: Types and Interplays”. *Transregional and Regional Elites –Connecting the Early Islamic Empire*. ed. Hannah-Lena Hagemann vd. 69-98. Berlin: Walter de Gruyter, 2020.
- Marín, Manuela. “The ‘ulamā’”. *The New Cambridge History of Islam The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*. ed. Maribel Fierro. 679-704. Cambridge University Press, 2011.
- Marlow, Louise. *Hierarchy and Egalitarianism in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Marsham, Andrew. Hanne, Eric. Steenbergen, Jo Van. “The Islamic World Nomads, Urban Elites and Courts in Competition”, *Political Culture in the Latin West, Byzantium and the Islamic World, c.700-c.1500: A Framework for Comparing Three Spheres*. ed. Catherine Holmes vd. 456-486. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Mårtensson, Ulrika. “İbn İshâq’s and al-Ṭabarī’s Historical Contexts for the Quran: Implications for Contemporary Research”. *Knowledge and Education in Classical Islam Religious Learning between Continuity and Change*. ed. Sebastian Günther. 315-353. Leiden: Brill, 2020.
- Mottahedeh, Roy P. “R. W. Bulliet, The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History [review]”. *Journal of the American Oriental Society* 95 (1975), 491-495. <https://doi.org/10.2307/599365>
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *Mu'cemu huffazi'l-Kur'ân abre't-tarih*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1992.
- Munt, Harry. “Caliphal Imperialism and Hıjâzî Elites in the Second/Eighth Century”. *Al-Masâq Journal of the Medieval Mediterranean* 28/1 (2016), 6-21.
- Nawas, John A. “A Profile of the Mawālî ‘Ulamā’”. *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam*. ed. Monique Bernardts vd. 454-480. Leiden: Brill, 2005.
- Nazmabad, Mohammad Ghazvini. “A Study of Historical Biographical Dictionaries with an Emphasis on Motives, Methods and References for Writing Them”. *Elixir History* 69 (2014). 23037-23042.

- OA, Onomasticon Arabicum. “Search”. 27 Nisan 2023. <https://onomasticon.irht.cnrs.fr/>
- Orman, Sabri. “Başlangıcından Osmanlı’ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4/6 (1999), 9-48.
- Qadi, Wadad. “Biographical Dictionaries as the Scholars’ Alternative History of the Muslim Community”. *Organizing Knowledge Encyclopaedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*. ed. Gerhard Endress. 23-75. Leiden: Brill, 2006.
- Scheiner, Jens.- Toral, Isabel. “Baghdād’s Topography and Social Composition a Historical Sketch”. *Baghdād: From Its Beginnings to the 14th Century*. ed. Jens Scheiner vd. 1-43. Leiden: Brill, 2022.
- Shoshan, Boaz. *Poetics of Islamic Historiography Deconstructing Ṭabarî’s History*. Leiden: Brill, 2004.
- Stanford, Michael. *Tarihin İncelemesi İçin Bir Kılavuz*. çev. Can Cemgil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Steenbergen, Jo Van. “Introduction: History Writing, Adab, and Intertextuality in Late Medieval Egypt and Syria: Old and New Readings”. *New Readings in Arabic Historiography from Late Medieval Egypt and Syria: Proceedings of the Themed Day of the Fifth Conference of the School Of Mamluk Studies*. ed. Jo Van Steenbergen vd. 1-29. Leiden: Brill, 2021.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Ṭabaḳâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv vd. 10 Cilt. y.y.: Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, ts.
- Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Ṭabaḳâtü’l-huffâz*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Ḳur’ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, ts.
- Taraajem, Mevsûatü’t-Terâcîm. “Bahs”. 27 Nisan 2023. <https://www.taraajem.com/>
- The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War: Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War*, ed. P. M. Holt vd. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Udovitch, Abraham. “Introductory Remarks”. *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. ed. M. A. Cook. 3-10. London: Routledge, 2014.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu’cemü’l-üdebâ’ İrşâdü’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkı. *Ma’rifetü’l-ḳurrâ’i’l-kibâr ‘ale’ṭ-ṭabaḳâti ve’l-a’şâr*. thk. Beşâr Avvâd Ma’ruf. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982.